

॥ निदान सूत्रम् ।

(गानपेदीयम्)

॥ ऋ पि - मो त्त मि द न् ॥

वसथश्रीसत्यव्रतसामग्र्यमिभट्टाचार्येण सम्पादितम् ।

१

—••—

कलकत्ता—सत्ययन्त्रतः

(११-१, घोषलु लेन)

हिंदुप्रतचट्टोपाध्यायेन मुद्रयित्वा रुम्पादलेन प्रकाशितम् ।

॥ प्राप्ताः १८१८ । संवत् १८५३ । ख्री० १८८७ ॥

॥ अथ निदानसूत्रम् ॥

(सामवेदीयम्)

॥ ऋ पि - प्रो क्त मि द म् ॥

श्रीमत्सत्यव्रतशर्माणा सम्पादितम् ।

कलकत्ता—सत्ययन्त्रतः

(१९—१, गोविन्द-सिन्धु)

सं. १९५९, श्रीमद्देवनागरीसंस्कार-संस्थानम् ।

प्रकाशित-सं. १९५९, सम्पादक-सं. १९५९ ।

॥ अथ निदानसूत्रम् ॥

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ ॐ ॥ अथातश्छन्दसां विचयं व्याख्यास्यामस्व-
यच्छन्दःपादा भवत्यष्टाक्षर एकादशाक्षरो द्वादशा-
क्षर इति ननु मिश्रं दशाक्षरो ऽष्टाक्षर आ पञ्चाक्षर-
ताया प्रति क्रामति विश्वेपाए हित इत्या चतुर-
क्षरताया इत्येक आ दशाक्षरताया अभि क्रामति
अयं तदस्य सम्भृतं वस्त्वित्येकादशाक्षर आ नवाक्षर-
तायाः प्रति क्रामति यदि वा दधि यदि वा नेत्या
ऽष्टाक्षरताया इत्येक आ पञ्चदशाक्षरताया अभि
क्रामति सत्रा दधान मप्रतिष्कृतं श्रवाऽसि भूरोति
द्वादशाक्षरनवाक्षरतायाः प्रति क्रामति अनूपे
गोमान् गोभिर्गजारित्यष्टाक्षरताया इत्येके आ
षोडशाक्षरताया अभि क्रामति विकर्षेण त्वं वृचाणि
इऽसि अ प्रतीत्येक इत्तार्वित्या ऽष्टादशाक्षरताया
इत्येके ऽर्चामि सत्यसवः रवधा मभि प्रियं मतिं
कवि मिथ्या नो वृत्त्यप्रदेशो यच्च ह्रस्व सक्षर सुपो-

त्यथ यत्र प्रथमो द्वादशाक्षरः सा पुरस्ताद्वृहती यत्र
द्वितीयः सोरोवृहती सैव न्यङ्कुसारिणी यत्रो-
त्तमः सोपरिष्ठाद्वृहत्यथापि चत्वारो नवाक्षरा
इत्युदाहरन्त्युपेद मुप पर्वन मित्यथापि त्रिपदा
भवति द्वादशाक्षरपादाः प्रत्नं पीयूषं पूर्वं यदुवाच्य
मिति तां सतोवृहत्याचक्षते बार्हत मपि त्वचं
सतोवृहत्य इत्येवाचक्षते यथा वयं च त्वा सुतावन्त
इति ॥ २ ॥

चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः पञ्चपदा ऽष्टाक्षरपादा
अथापि चतुःपादा भवति द्वादशाक्षरो ऽष्टाक्षर इति
व्यत्यासं तां सिद्धा विष्टारपङ्क्तिरित्याचक्षते पर्यासे
विपरीता सैवाथ यत्र पूर्वावष्टाक्षरावुत्तरौ द्वादशा-
क्षरौ सा ऽऽस्तारपङ्क्तिरास्तीर्णाविवेती पङ्क्तिपादावि-
त्यथ यत्र पूर्वी द्वादशाक्षरावुत्तरावष्टाक्षरौ सा प्रस्ता-
रपङ्क्तिः प्रस्तीर्णाविवेती पङ्क्तिपादावित्यथ यत्र मध्ये
ऽष्टाक्षरौ भवत्यभितो द्वादशाक्षरौ सऽस्तारपङ्क्तिः
सऽस्तीर्णाविवेती पङ्क्तिपादावित्यथ यत्र मध्ये द्वाद-
शाक्षरौ भवत्यभितो ऽष्टाक्षरौ सा विष्टारपङ्क्ति-
विमृष्टपादाविवेती पङ्क्तिपादाविति तद्यत्र सिद्धा
विष्टारपङ्क्तिर्वृहत्या वा ककुभो वोत्तरा भवति

तां प्रगाथा इत्याचक्षते अनुष्टुभा अपि प्रगाथा
भवन्तीत्येके अनुष्टुप् प्रथमा गायत्र्यावुत्तरे यथा
पुरो जितौ वो अन्धस आ त्वा रथं यथीतये विशो
विशो वो अतिथिं पान्त मा वो अन्धस इत्य-
थाक्षरपङ्क्ति र्या विष्णत्यक्षराद्यतुःपदा पञ्चाक्षरा
द्विपदा एना एके प्रतिजानते पञ्चविष्णत्यक्षरा
भवति पञ्चपदा पञ्चाक्षरपादा तां पदपङ्क्तिरित्या-
चक्षते ॥ ३ ॥

चतुष्टवारिष्णदक्षरा त्रिष्टुप् चतुःपदैका-
दशाक्षरपादा अथ यचोत्तमो ऽष्टाक्षरस्तां ज्योति-
ष्मतीत्याचक्षते पञ्चपदापि भवति चत्वारो ऽष्टा-
क्षरा एको द्वादशाक्षरो ऽष्टाक्षरवारिंशदक्षरा जगती
चतुःपदैव द्वादशाक्षरपादा ऽथ यचोत्तमो ऽष्टाक्षर-
स्तां ज्योतिष्मतीत्येवाचक्षते पञ्चपदापि भवति
चयोऽष्टाक्षरा द्वौ द्वादशाक्षरौ स एष समासश्चाष्ट-
पदतायाः कुमते सैषैव सती विष्टारपङ्क्तेः प्रवृद्ध-
पदा षट्पदापि भवत्यष्टाक्षरपादा उभे यदिन्द्र-
रोदसी इत्येतानि खलु सप्त चतुर्गुणराणि छन्दांसि
व्याख्यातानि प्रथमं प्रथमं त्वेवात्र न्यायं पथ्यं
विद्यादेतासा मेव द्विपदा भवन्ति यच्च द्वादष्टा-

क्षरौ सा गायत्र्या यच्च द्वादशाक्षराष्टाक्षरौ सा
 विष्टारपङ्क्तिर्ध्वैकादशाक्षरौ सा त्रिष्टुभो यच्च
 द्वादशाक्षरौ सा जगत्या विपमपादा शम्भद प्र व
 इन्द्राय विश्वद्येमा नु क मिति । नवाक्षरचतुर्दशा-
 क्षरावेकादशाक्षरचयोदशाक्षरौ षडक्षरदशाक्षरावे-
 कादशाक्षराष्टाक्षरौ दशाक्षरपादा विराज एकपदा
 प्रभृतयश्चतुःपदाभ्य एकादशाक्षरपादा अपि त्रिपदा
 विराज इत्येवाचक्षते यथाग्निन्नर इति यथाग्निन्नर
 इति ॥ ४ ॥

ऊर्द्धं जगत्या अतिच्छन्दसौ द्वापञ्चाशदक्षर-
 प्रभृतयश्चतुर्दशरा द्वौ सप्तपदवर्गौ चतुःशताक्षराणां
 परार्ध्या तासां नामधेयानि विधृतिः शक्तयष्टि-
 रत्यष्टिर्महनासरित्स्म्येति पूर्वस्य सिन्धुः सलिल
 मन्मो गहन मर्षव आपः समुद्र इत्युत्तरस्य तान्य-
 तानि सर्वाणि कृतच्छन्दाऽसि भवन्त्यथ मास्त्रि
 गायत्र्याः पञ्चकृतच्छन्दाऽसि कृतिश्चतुरक्षरा पञ्च-
 तिरष्टाक्षरा संकृतिर्द्वादशाक्षरा विकृतिः षोडशा-
 क्षरा अभिकृतिर्विंशत्यक्षरैः तासां मन्तरप्यन्तस्या
 छन्दाऽसि द्वाविंशत्याक्षरप्रभृतयश्चतुर्दशरास्त्रयः सप्त-
 वर्गौ द्विशताक्षराणां परार्ध्या तासां नामधेयानि

राट् सम्राट् विराट् खराट् खवशिनी परमेष्ठा-
 न्तस्येति पथ्यस्य ग्रहं चामृतं च वृषा च जीवं च
 तृप्तं च रसश्च शुक्ल मित्राक्षरखार्णश्चाम्भद्याप्यञ्चासु
 वार्याप उदक मित्राक्षरस्य तान्येतानि सर्वाणि
 द्वापरच्छन्दाऽसि भवन्त्ययः प्राञ्चि द्वाविंशत्य-
 क्षरायाः पञ्चानूस्वा छन्दाऽसि द्वाक्षरप्रभृतीनि
 चतुर्द्व्यक्षराणि हर्षीका सर्पीका मर्षीका सर्वमात्रा
 विराट्कामेति ॥ ५ ॥

अथ निचृहुरिजो या एकेनाक्षरेणोनास्ता निचृतो
 ऽय या एकेन ज्यायस्वस्ता भुरिजस्तान्येतानि सर्वाणि
 चेतकलिच्छन्दाऽसि भवन्ति तद्यत् चेतस्थानं ता
 निचृतो ऽय यत् कलिस्थानं ता भुरिजश्चतुष्टयेन छन्दो
 जिज्ञासेत पदैरक्षरैर्वृत्त्या स्थानेनेति तेषा मेकै-
 कस्मिन् वृत्तिशेषेणैव जिर्जतनदुष्टस्य छन्दसो नोन-
 वृत्तेर्वर्ग मस्तीति विद्यादथ देवासुरच्छन्दाऽखेकाक्षर-
 प्रभृतीन्येको नूराणि रौहीणि देवच्छन्दाऽसि सप्ता-
 क्षरा जगत्यष्टाक्षरातिच्छन्दाः पञ्च दशाक्षरप्रभृतीन्ये-
 कावाक्षि प्रत्यवरोहीण्यासुरच्छन्दाऽसि नवाक्षरा
 जगत्यष्टाक्षरैवातिच्छन्दा अथ प्रजापतेच्छन्दांश्चष्टा-
 क्षरप्रभृतीनि चतुर्द्व्यक्षराणि रोहिणी द्वाविंशदक्षरा

जगती षट्चिण्शदक्षरातिच्छन्दोऽस्तीपां चयं त्रयं
 समेत्येकैकं मृषिच्छन्दो भवति तदेव श्लोकः काश्चित्
 स्वर्गो द्वाक्षर मेकचिण्शतिः सप्त भूत्वानु भवति
 कर्मभिः पञ्चाशतः पञ्च नपुंसकानां द्वे चाधिके
 विभ्रति त्र्यक्षराणां मिति देवासुराणां छन्दोभि-
 रात्मनश्च प्रजापतिः सप्तवर्गञ्चकारैकं मृषीणां
 यज्ञबोढवे यद्य कस्य च छन्दसः सम्पदं कश्चिदि-
 क्षति चतुर्थं तद्य सङ्ग्राह्य तावतीराहरेद्वी यद्व-
 तच्छन्द आहरेदन्यदस्य सम्पदे चतुर्थं तद्य सङ्ग्राह्य
 विद्यात् तान्तावतीर्ह्येवः ॥ ६ ॥

अथावसानान्येकपदा द्विपदाना मन्ततो ऽवसानं
 त्रिपदामभृतौनां द्वावुक्ता शेष माह षट्पदाभ्यो
 भवति तत् त्रिपदाया मन्ततो ऽवसानं दुह्वीयन्मित्र-
 धितय इति तथा चतुष्पदायां त्रिष्टुभो वयो वयः शय
 मिति तथा पञ्चपदाया यन्मे यम मित्यथापि द्वौ द्वा-
 वथैक मभि न इडा यूथस्य मातेत्यथापि द्वावुक्ता ऽथैक
 मथ द्वौ तव त्यं नर्यं नृतम मिति षट्पदायां द्वयोर्द्वयो-
 रवसान मुभे यदिन्द्र रोदसी इत्यथापि त्रिष्वपि
 वृश्चपुराणवदिति सप्तपदायां त्रीनुक्ता द्वौ द्वावग्निष्
 होतारं मन्ये दाखन्त मित्यथापि द्वौ द्वात्रय त्रीन्

प्रोष्वस्यै पुरो रथ मित्यष्टपदाप्रभृतीनां न प्रज्ञात
 मवसानं विद्यते तत्र मध्य एव पदस्य नावखेदर्या-
 भिप्रायणान् न्यूनीभावो अर्थाभिप्रायणा दतिरेको
 ऽथ यच्चैतदक्षर मागच्छति ता मिति वा तदुतोनीक-
 रीतेऽकाक्षरीभाविनो वा सम्भवस्तद्व्येतौ श्लोकौ भव-
 तश्चत्वारि सन्धिजातानि यैश्छन्दो ऋसते न च
 प्रश्निष्ट सभिनिहितं क्षिप्र मथ प्रद्रुत मितानि सन्धि-
 जातानि मिमानश्छन्दो अक्षरैर्द्वैधं कुर्यात् सम्पूर्णेन
 पूर्णे किञ्चन नेह्येदिति छन्दसां विचयं जानन् यः
 शरीरादिमुच्यते छन्दसा मेति सालोक्य मानन्त्याय
 श्रुतेः श्रिय मिति ॥७॥

अथातः स्तोमान् व्याख्यास्यामस्तेष्वर्था भवन्ति
 युग्मतश्चायुजश्च तेषां विवेक एकप्रभृतयो हुत्तरा
 अयुजो द्विकप्रभृतयो हुत्तरा युग्मत उभये सन्तो इया
 भवन्ति समाश्च विषमाश्च यस्त्वैधं व्युद्ध्यमानः समाः
 पर्याया भवन्ति स समो ऽतोऽन्ये विषमा विषमो इया
 भवन्त्येकाधिगयो द्वाधिगयश्च य एकया समता
 मति क्रामति स एकाधिगयोयो द्वाभ्याम् स द्वाधिगय-
 स्त्रिकप्रभृतयः पङ्क्तुत्तरास्तेषां समाः पर्यायकृत्तयस्त्रयः
 पर्यायाः पर्यायास्त्रिविष्टुत्याः प्रथमे पर्याये प्रथमा तृच-

भागा ता मेव पर्यायभागेत्याचक्षते मध्यमावाप
उत्तमा परिवरा मध्यमा त्वभागोत्तमावाप उत्तमे
पर्याये प्रथमावापो मध्यमा परिवरोत्तमा त्वभागा
सैषा विष्टावृत्तिरेकविंशतिप्रभृतिषु साधिष्ठ सुप-
पद्यते एकप्रभृतयः षडुत्तरा एकाधिशया स्तेषां
पर्यायवृत्तिः समपर्यायैर्विपमा वर्तते पर्याया हि ते
भवन्ति यावभितः समा वयुजौ तयोः पर्यायान्त्व-
हरेत्पूर्वस्यैक मुत्तरस्य द्वाविति युग्मताञ्च द्वाधिशयानां
युग्मायुक्पर्यायाणां सता मेघ एव न्यायो ऽथ युक्-
पर्यायाणां पूर्वस्य द्वावुत्तरस्यैक मिति यथा युग्मतां
द्वाधिशयानां युक्पर्यायाणां मेव मयुजा मेकाधि-
शयानां युग्मायुक्पर्यायाणां षडुत्तरा
द्वाधिशयाक्षेपां पर्यायवृत्तिः समपर्यायैर्विपमा वर्तते
पर्याया हि ते भवन्ति यावभितः समावयुजौ तयोः
पर्यायान्त्वहरेत्पूर्वस्य द्वावुत्तरस्यैक मिति युग्मतां
चैकाधिशयानां युग्मायुक्पर्यायाणां सता मेघ एव
न्यायो ऽथ युक्पर्यायाणां पूर्वस्यैक मुत्तरस्य द्वाविति
यथा युग्मता मेकाधिशयानां युक्पर्यायाणां मेव
युजां द्वाधिशयानां युग्मायुक्पर्यायाणां मित्य-
युजः ॥ ८ ॥

अथ युग्मान्तो द्विकप्रभृतयः षडुत्तरा द्वाधि-
 शयाश्चतुष्कप्रभृतयः षडुत्तरा एकाधिशयाः षट्क-
 प्रभृतयः षडुत्तराः समास्तेषां पर्यायकृतिर्व्याख्याताय
 यानां विवेक एकप्रभृतयश्चतुर्दशः कलिस्तोमा-
 स्त्रिकप्रभृतयश्चतुर्दशस्तोमा द्विकप्रभृतयश्च-
 तुर्दश द्वापरस्तोमा चतुष्कप्रभृतयश्चतुर्दश कृत-
 स्तोमा अथ येषु समविषमाणां विवेक एकप्रभृतयो
 द्वादशोत्तरा एकाधिशयाः किल स्तोमाः पञ्चप्रभृतयो
 द्वादशोत्तरा द्वाधिशयाः कलिस्तोमास्त्रिकप्रभृतयो
 द्वादशोत्तराः समाः कलिस्तोमास्त्रिकप्रभृतयो द्वाद-
 शोत्तराः समास्त्रितास्तोमाः सप्तप्रभृतयो द्वादशो-
 त्तरा एकाधिशयास्त्रितास्तोमा एकादशप्रभृतयो द्वाद-
 शोत्तरा द्वाधिशयास्त्रितास्तोमा द्विकप्रभृतयो द्वाद-
 शोत्तरा द्वाधिशया द्वापरस्तोमाः षष्ठप्रभृतयो द्वाद-
 शोत्तराः समा द्वापरस्तोमा दशप्रभृतयो द्वादशो-
 त्तरा एकाधिशया द्वापरस्तोमाश्चतुष्कप्रभृतयो द्वाद-
 शोत्तरा एकाधिशयाः कृतस्तोमा अष्टप्रभृतयो
 द्वादशोत्तरा द्वाधिशयाः कृतस्तोमा द्वादशप्रभृतयो
 द्वादशोत्तराः समाः कृतस्तोमा अधोऽन्त एषां
 तज्जातीयविवेक एकप्रभृतयस्तुत्तरा उभये ।

मेकाधिगया द्विकप्रभृतयोस्तुत्तरा उभयेषां द्वाधि-
शयास्त्रिकप्रभृतयस्तुत्तरा उभयेषां समा व्यत्यासं
वर्तते ॥ ६ ॥

अथ कतमे सप्तच्छन्दसां स्तोमा इति त्रिवृत्प-
ञ्चदशः सप्तदश एकविंशः पञ्चविंशस्त्रिंशश्चतु-
स्त्रिंश इत्यथ खल्वाह सानुष्टुप् चतुस्तराणि
छन्दाश्च सजन्त षडुत्तरानस्तोमान्त्वसप्तदश इति
सप्तदशात् चिक मृदुत्य पुरस्तात् त्रिवृत्तो निदध्या
चतुर्दशानि शिष्यन्ते ताः पञ्चविंश उपदध्यादेव
मेतान् षडुत्तरान् ब्रुवते अथ कतमे भागस्तोमा
इति त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशेति त्रिवृत्तः
पथ्यायां विवदत्त उद्याती पथ्या मन्य इति गौतमः
सा हि पथ्या स्थाने तिष्ठतीति परिवर्त्तिनी मिति
धानक्षय्यः सा हि विष्टुती न्यायतरेण कृता भव-
तीत्यथाप्यवर्षुर्कोस्तु पर्जन्यो भवतीत्युदित्यां निन्दा
मवादीदित्यथ यव संह्रियमाणाः पर्याया यथास्थानं
भवन्ति ता मविदुष्टपर्यायेत्याचक्षते यथायथास्थानं
तां विदुष्टपर्यायेत्यथ यव समा खाद्यतां पर्यायाणां
भवन्ति तां समास मित्याचक्षते अथ यत्र प्रत्यवरो-
हिणस्तस्मिन्नन्याय इत्याचक्षते प्रत्यवरुष्टपर्यायेति

चाय यत्र सञ्स्तुतस्य स्तोमस्य प्रथमा भूयिष्ठभाग्
भवति तां ब्रह्मायतनीयेत्याचक्षतेऽथ यत्र मध्यमा
तां क्षत्रायतनीयेति च गर्भिणीति चाय यत्रोत्तमा
तां विडायतनीयेति स खलु पर्यायान्त्वएहरन्
भस्त्वान्यायं विडायतनीयाभिः प्रथमां पर्याय विदोष
मिति वर्जयन्त्वमान्त्वमा मेव चिकीर्षेदिति ॥ १० ॥

अथातो विधिशेषान् व्याख्यास्यामो नोपवसथ्ये
ऽहनि न समामनेरन्वागाथायिनी प्रयुज्येतेत्यथैताः
कुशा उपकल्पयत औदुम्बरीर्वा पालाशीर्वा यो
वान्थो यज्ञियो वृक्षः प्रादेशमाचीः कुशपृष्ठास्त्वक्तः
समा मज्जतो ऽद्भुष्टपर्वपृष्ठुमाचीः प्रज्ञातायाः कार-
यित्वा गन्धैः प्रलिप्प सर्पिषा सचेपु खादिरी दीर्घ-
सचेपु वैण्टुतेन वसनेन परिवेष्टौदुम्बरी मध्यधि-
वासयेत् क्षौमए शाणं कार्पास मिति वसनविकल्पा
औदुम्बरी मुहृत्य न विसृजेदाच्छदिपोऽध्यूहनाच्छो-
भूत एना मूद्वागैः कुशैर्वेष्टयित्वैवंजातीयेनैवोद्द-
दशेन वसनेन प्रदक्षिणं परिवेष्टा स्पृष्टो ऽनपसृत
उद्गायेदिति गौतमो धिष्णो ऽयं भवति न धिष्णा
मासादयेदिति धृष्ट मपश्येतेति धानञ्जय्यो पशु-
घणार्थेयं भवतीति सा य औदुम्बरी मङ्गलायैवोर्भुक्त

उदक्सेवौ बहुपलाशौ नातीवाफलो भवतीति प्राक्-
 समामं वोदक्समामं-वोपरिदश मास्तीर्य प्रस्तीता
 विद्युतीर्विदध्यादुदगग्राभिः प्रथमं विष्टावे प्राक्संस्थं
 प्रत्यक्संस्थं मित्येके पद्यात्प्रथमस्य विष्टावस्य प्राग-
 ग्राभिरुदक्संस्थं द्वितीयं प्रत्यगग्राभिरित्येके पद्यः-
 देवास्त मध्यमस्य विष्टावस्योदगग्राभिः प्रत्यक्संस्थं
 तृतीय मेतयावृता पर्यायान्विदध्याद्विचिणार्थं प्रथम
 मनुपूर्व मुदौचः संहतान् विष्टावपर्यायान् विद-
 ध्यादितरेष्वितरेण शिरसि कुशानु विधीयेरन्नित्येके
 पराक्तादावर्त्यङ्गभावा तु विधीयेरन्नेतेन सन्धिरुक्त-
 स्त्रिवृत उद्धृत्या विधाने विप्रतिपद्यते यथैकः पर्याय
 चतुर्त्येके तृचभागा स्थानेषु पर्यायाणां पर्यायाः क्षुरि-
 त्येक एतेनैवजातोया व्याख्याता व्याख्याताः ॥११॥

अथातः सामान्तानां चत्वारो भागाः समास्ताः
 खरो निधनं मिडा वाक्त्वानि खराण्याग्नेयानि
 तानि गायत्रतया वायव्यानि वा यानि निधन-
 वन्त्येन्द्राणि तानि चैष्टुभतया यान्यैडानि वैश्वदे-
 वानि तानि जागततया यानि वाङ्मिधनानि प्राजा-
 पत्यानि तान्यानुष्टुभतया ऽत खल्वस्य सर्वशङ्खन्द-
 यो, निधनार्थे, युक्तं भवत्येवमौ खरो मन्तौ निध-

नेषु समाम्नायेते इकारोकारौ कस्य हेतोरिति
 यान्यन्यानि खराण्यसिद्धोपायानि तानि भवन्त्यच
 एव तेषां मध्यं न्ववस्वरणं भवत्यथेमौ सिद्धोपायौ
 भवतो वागुपायावित्यथापि निधनस्थानेषु युज्येते
 स्वरैश्च सनि ए ततो निधनवादस्यैनयोर्भवति तं वैरा-
 जस्य निधने नादएहन्नित्यथाप्येनौ वाक्यविलोपो
 वाङ्मुरिहेति वेद मिति वा सदो विलुप्त ईकार ऊई
 मिति वा विपरोतिना सदो विलुप्त ऊकारस्ताव-
 प्यनुनासिक्यौ ब्रुवते वाक्यविलोपरवादेव तदात्र
 यच्चैते सामान्ता भवन्ति खरो निधन मिडेति तदे-
 तान् प्रकृप्ता इत्याचक्षते ऽथ यत्र समानसामान्ते
 सन्निपततस्तज्जामौत्याचक्षते समानपृष्ठे वौ अहनी
 समानभक्तिनी च खलु नानात्वप्रक्रान्तेष्वेवाजामि
 भवत्यथ यत्र समान मभ्यक्षते साम वाऽहर्वा जाम्येव
 तद्भवति सामान्यान्नसामान्तेर्नानहः संयुजामि
 भवति ॥ १२ ॥

अथैतान्यन्तरेण व्यवयन्त्यजामिकरणानि भवन्ति
 सोमो वषट्कारः शस्त्र मवयवो ऽथ यत्रान्तरेण
 सामानि गीयथातिष्कन्दसं परिमाद इति तत्तत्राद्य
 यच्चैक माधर्त्तिस्थानं नाना सामानि समवयन्ति यथा

व्रत एकसाम्न स्थान मिति तत्तत्राय यत्र समासान्ता
 व्यत्यस्यन्ते यथा विश्वजिति तत्तत्राय यत्र समान-
 सामान्ते सन्निपततो मध्ये निधनेन तत्र यत्रो मध्ये
 निधनेनात्रैः, पृथगिति तत्तत्र यत्रो न विद्यतेऽर्थः
 सन्निपतति त मर्थो ऽजामिकरण इति तत्तत्र सर्वत्र
 रयन्तरसन्निपाते जामि भवति तथा बृहत्सन्निपाते
 तच्चैतान्यजामिकरणानि सौभरं प्रववत्यो बृहदि-
 त्येप्रोऽभिव्याहारो वार्कजम्भं बृहन्निधनानौट्युक्तं
 रयन्तरसन्निपातेषु कण्वरयन्तर मभि भवति रय-
 न्तरणिधनानोति बृहत्सन्निपातेष्वेतावता खलु
 जामि कल्पे समन्वीचेत तदस्तिस्त्रित्वात्मन्छन्दो
 देवता नास्तौति नास्तीति धानञ्जयः किं स्वरेष्व
 छन्दो भविष्यति का देवता मिताक्षरो भवतीत्याश्व-
 तरगौतमौ यच्छन्दस्याया मृदि गीयते तदस्य छन्दो
 यद्देवत्यायाऽ सास्य देवता तदिजानीमो यत्स्वयोन्यः
 स्वयोनिनापचिततरं भवत्यथाप्यहेन्द्रा षट्च ऐन्द्रे
 सामेति द्रजेति ॥ १३ ॥

॥ इति निदानसूत्रे प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥

ऋषिकृतस्वूहाश्च अन्वपि कृत इति वै खल्व्वाहु-
 रयद्याविरता एवोहनान्नो एव भार्गवो भवत्यथा-
 प्यूह इत्येव माचक्षते कर्त्तव्य इतीवैतद्वत्यथापि
 याज्ञिका विप्रतिपद्यन्ते यज्ञार्थः खलु पुनरुहो भव-
 त्यथापि वृत्तिर्योनिरिति गायन्ति किमु खलु स्मृतौ
 वृत्त्यां किं योन्यां भविष्यतीत्यथापि नात्यन्तं गायन्ति
 तत्र यद्गीतं कर्त्तव्यमित्येवापन्ना भवत्यथापन्नसं-
 हतस्य संहिता मवेक्ष्यो गायन्ति तदेतस्मृतौ
 नोपपद्येत इत्यृषिकृत इत्यपरं कथमेव बह्वनार्थं यज्ञो
 क्रियेता ऽथापि बृहदुत्तारयोर्नाभिषय्यामीति भरद्वाज
 स्तपो ऽतप्यत रघन्तर मुत्तरयोरिति वसिष्ठो विद्व-
 मानश्चैवोहत्याभिवादे भवत्यनेनैव वासिष्ठभरद्वाज
 मित्याचक्षते ऽथाप्याचार्यस्मृतीनां वक्ता त मतिशङ्क-
 मानः सर्वत्रैवातिशङ्केवा ऽथापि योनिप्रतिषेधादस्मृतं
 मन्येतापि नूनं समर्चमेवाप यज्ञ मस्मृतं मन्येत
 यज्ञे ह्यपि विप्रतिपिडा भवन्तीति यदेतदद्यापि रता
 एवोहनादित्यगीतोहास्ते भवन्त्यप्रमाणं मु खल्वन-
 धीयानो यदेतदूह इत्येव माचक्षत इति मठन्ययथार्थं

नामधेयानि यदेतद्व्याञ्जिका विप्रतिपद्यन्ते इत्याचार्य-
कल्पे व्याञ्जिका विप्रतिपद्यन्ते स एव विष्मृतः स्याद्
ब्राह्मणविप्रतिपत्त्या च यज्ञमथ स्मृतं मन्येत सदेतद्वृत्ति-
र्योनिरिति गायत्रीति छन्दस्यायौर्ध्वका वृत्तिर्योनी
कल्पन्ते भवन्ति वापेत्य वृत्तियोनिभ्यामाचार्य-
गीतानि यथा पर्य-स्तौश-भागाणि यदेतन्नात्यन्तं
गायन्तीति कल्पा अप्रानत्यन्ता भवन्ति यथावाप-
धानेकाहः श्रीस्तोमा उत्तरा तरतिरनुब्राह्मणिना
मिति यदेतदन्यसप्सहितस्य सप्सहिता सर्वेऽप्यगाय-
न्तीति छन्दस्यपि वृत्तिज्ञोऽन्यसप्सहितस्य सप्सहिता
सर्वेऽप्यगायन्ती तावता छन्दोऽस्मृतं मन्येतायापि य
उपवादादस्मृतं मन्येतापि नूनं समर्था सेवापिच
अयोविद्या मस्मृतां मन्येत ता एऽह्यप्येक उपवद-
न्तीति ॥ १ ॥

एकस्रदृष्टीनि स्त्रित् सामानीश्च त्वचदृष्टीनीत्ये-
कस्रदृष्टीनीति शाण्डिल्यायनस्तदिजानीमश्चान्दसे-
नाध्यायेनैकस्रान् भूयिष्ठा एऽच्छन्दास्यधोमहे ऽद्यापि ज्ञो
यज्ञ उपदृष्टिः प्राह यदत्र धृष्णोत्येकस्रान्कर्तुं मया-
प्येकस्रैः स्तोमान्त्वस्मिमत एकस्रान् ह वय मधीमहे
नाध्वर्युवच्च वा उत्तरे अभिजानतीति त्वच मदृष्टीनीति

धानञ्जय्यस्तद्विजानीमश्चान्दसेनैवाध्यायेनैकचानधी-
त्य तृच मुत्तम मधीमहे निदर्शनार्थो वै स भवत्येव
मेवातः प्रागित्यथापि नायन्न एवोपदृष्टिः प्राप्ते काम
एवाचैकचान् करोत्यथापि न षट्चः पूर्वा स्तोत्रियाणि
प्राहुर्वितीयायां चाथ तृतीयायां चर्चि लक्ष्णं
भवति यदार्पेयं तत्साम भवतीति यथाकूपार मैपिर-
म्यौरुष्टमन मित्यथापि छिन्न मिव वा एतद्वदे-
कचां इति ब्राह्मणवादः परिचष्टे ऽथापि जनुषै-
कर्चो नामाधीमहे . त्वचदृष्टित्वादेवाध्याम्यधुनैव दैव-
वादे यस्तृचापन्नं छन्दोऽनुजगावु । वचदृष्टीनीति शा-
ण्डिल्योऽप्यनृपिर्यथादैवतान्यपेक्कार्हे यथासामीपे-
तान्यपेक्कयां यथाभूयिष्ठान्यपि द्वयोर्यथातीपङ्गा
अपि तिसृषु यथा सन्तनीत्यपि चतसृषु यथेलान्द
मपि भूयसीषु यथा पुरुषव्रतं कश्यपव्रत मादित्यव्रत
मित्यपि त्वेतान्येके सामसूक्तानीत्याचक्षत इत्या-
चक्षत इति ॥ २ ॥

अथ इयानि सामानीति प्रदिशन्ति यान्यपुर-
स्तात्स्तोभानि पदनिधनानि लघुगीतीनि तानि
राधन्तराणि यानि पुरस्तात्स्तोभानि वहिर्निधनानि
गुरुगीतीनि (उपान्तपञ्चम्यां पङ्क्तिपञ्चकं गलन्तं तानि

रायन्तराणि यानि गुरुगीतीनि बार्हतानीति *)
 (तानि बार्हतानि अथान्यतरतो रायन्तराणि धान्य-
 तरतो बार्हतानि चापुरस्तात्स्तोभानि च वहिर्णि-
 धनानि च पुरस्तात्स्तोभानि च पदनिधनान्यधोभ-
 यतो बार्हतानि च पुरस्तात्स्तोभानि च पदनिध-
 नानि गुरुगीतीनि पुरस्तात्स्तोभानि वहिर्णिध-
 नानि लघुगीतीन्येतानि विजिज्ञासेतेति श्राद्धि-
 ख्यायनो यानि लघुगीतोनि रायन्तराणि यानि गुरु-
 गीतीनि बार्हतान्यपि याग्युदात्तगीतीनितानि राय-
 न्तराणि याग्यनुदात्तगीतीनि तानि बार्हतानीति†)
 कल्पेनैव यज्ञकामा व्याख्याता यथैतत् स्वर्गकामो
 यज्ञः पशुकामो यज्ञः प्रजापतिकामो यज्ञोऽभिचर-
 णीय इत्यप्याहुर्बुद्धार्थ एव खल्वयं भवति खल्वर्थं
 येष्णोऽन्येर्था अन्वययन्तीत्याप्तकामास्त्रिदेवाशूयन्ताः
 अनाप्तकामा इत्यनाप्तकामा इति वै खल्वाहुः को
 ह्याप्तकामश्च सुत्या कः प्रत्यर्थी भवित्यतोत्यथाप्याहुः
 शत्रुदह्नाप्तकामा एव भवन्ति तत्प्रत्यवादेन जानीमो
 यस्मै देवाः कामयन्ते तस्मै समर्द्धयन्ति क्रुतो ऽनाप्त-
 कामाः समर्द्धयिष्यन्नित्ययापीहैव पश्याम आप्तका-

मतराणा मनाप्तकामैरीषां यथैतद्राज्ञा मित्य-
 धापात्यक्त मवदायाह विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति
 कुतो ऽनाप्तकामान् प्रति भविष्यदित्यधापाहुर्दि-
 स्थाना देवा भवन्ति न्यून मन्यत् स्थानए सम्पूर्णं
 मन्यद्यदु ह न्यूनं तदितः प्रलैः प्रति विभवन्ति यदु
 सम्पूर्णं ततद्याशिपः समर्द्धयन्तोति ॥ ३ ॥

कथं सु खल्वङ्गकामा इति विद्यन्त इत्येके श्रुति-
 प्रमाणा अङ्गे श्रूयमाणां कथं क्रतौ प्रतीयामेत्यथापि
 योऽङ्गकामं क्रतुं कामयेतापि नूनं सोऽङ्गे दुष्टे सर्वं
 मेवापि क्रतुं दुष्टं मन्येताद्यापि पृष्ठहोमए सर्वेषाए
 स्तोत्राणां मन्येतेति क्रतुकाम इत्यपरं क्रतुः खल्व-
 धिक्कृतोऽङ्गैश्च कामैश्च भवत्यथापि न आर्पेयकल्पो
 दर्शयति यज्जातोया प्रतिपद्भवति तज्जातीयानि
 द्रव्याणि कल्पयति यथा ज्योगामयाविनी वर्षकामस्य
 जग्यया साविधित्समानेत्यथापि योऽङ्गकामं मन्ये-
 तापि नूनए स तदेवाङ्गं कृत्वा विरमेत्तस्मिन् हि स
 कामो भवतीति यदेतदङ्गदोषात् क्रतुदोष इति
 विषये खलु दोषो भवति न तथाकामो यदेतत्पृष्ठ-
 होमए सर्वेषाए स्तोत्राणां मन्येतेति भवन्ति वा
 अङ्गधर्मा यथा युग्यस्य घासदान मद्यस्योपाञ्जन

मिति सक्षूय तु खल्वर्थान्त्साधयन्तीति कथं मु ब्रह्म-
 साध्वि कामागान मिति यथाकामी कामाना
 मित्येक आहुरनादेशे किं मन्थद्याथाकाम्यात्मतो-
 यामायायि रदस्वब्राह्मणे दर्शयति यथाकामी
 कामाना मिति क्रतुकाम इत्यपर मेपोऽधिकृतोऽथापि
 यः क्रतुकामेऽधिकृते सत्यग्रं कामं मुत्पादयेदपि
 नूनं स पशुना तृतीयसवने चरन्तीत्यन्यपशु मुत्पा-
 दयेदो मिति सति समायादपेयादाद्या वै त मेव
 प्रतीयाद्यः प्रतिसवने सदृशं व्याहृत्याद्यदेतदनादेश
 इत्यादेशजातिरेषा भवति तदादधिकारो यदेतद्-
 हस्वब्राह्मणे दर्शयतीति सर्वाभिप्राय एतदुपपद्यते
 कथं मु खल्वशीः समृद्धिरुपसरणानीति सर्वस्तोत्रे-
 प्वित्येक आहुस्तोत्रशब्देन च न हि स्तावयत्यपि चाह
 निर्देशे किमर्थोऽवयवं प्रतीयादिति ब्रह्मसाम्नीत्यपरं
 ब्रह्मसाम ह्याशीर्दानं मित्यथापि य स्तोत्रशब्दानां-
 स्तोत्रे प्रतीयादाशीःशब्दादपि स नाब्रह्मसाम्नि
 प्रत्येतुं मर्हतीति ॥ ४ ॥

अथातो यज्ञस्थानान्यपि च सन्धियज्ञा इत्या-
 चक्षते ऽहीरात्राभीज्याग्निहोत्रं सायमाहुत्या
 रात्रिं अभियजते सा यत्र क्व च पुरोदयाद्भूयेत स्वे

स्थाने जुहोमीति विद्याव्यातराज्ज्याहः सा यत्र क्व
 च पुरास्तमयाद्भूयेत स्त्रे स्थाने जुहोतीति, विद्यात्
 ते तु यदादौ निदधाति प्राप्तश्च होमकालोऽपि चैनं
 क्वात्स्ने अहोरात्रे अभीष्टे भवत इति पूर्वपक्षापरपक्षा-
 भीज्या • दर्शपूर्णमासौ पौर्णमासेन इविषा ऽपरपक्ष
 मभियजते स यत्र क्व च पुरा ऽऽमावास्या यजेत स्त्रे
 स्थाने यजत इति विद्यादामावास्येन पूर्वपक्षः स यत्र
 क्व च पुरा पौर्णमास्या यजेत स्त्रे स्थाने यजत इति
 विद्यात्तौ तु यदादौ निदधाति प्राप्तश्च यज्ञकालो-
 ऽपि † वैधं क्वात्स्नौ पक्षावभीष्टौ भवत इत्यु-
 क्ताभीष्टा चातुर्मासान्योपधिभक्ताभीज्याययणेष्टी
 उदगयन-दक्षिणायनयोः पशुसमस्तस्य संवत्सरस्था-
 भीज्या सुत्येति तत्खल्वेतत्सकृत्वयुक्त माद्विताग्नेः
 कुशलेन यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मासान्या-
 ययणेष्टी (पशु सोम इति वै ‡) सचं य देवं न करोति
 ग्लायदिज्याः स्वादित्यननुभूतिजः स्वादिति सिद्धि-
 दर्शी वा स्थान्मूलिपुरोडाशेनाप्नोत्याज्येन च पयसा
 च प्राणीत्यथाप्याहुरादित्यश्च वाव खलु चन्द्रमाग्नि-

• क-पुस्तकेऽत्र पूर्वपक्षश्च सचं वैधं "•भीष्टा"-इति पाठः ।

† "होमकालोऽपि"-इति क ।

‡ माह्वेयोऽहं क-पुस्तके ।

क्षेमानी पर्वणि कुरुतो ययोरिय मभीज्या भवती-
त्यग्निहोत्रेणादित्यस्त्रेज्या समियजते दर्शपूर्णमासा-
भ्यां चन्द्रमसस्तदग्निहोत्रे सायमाहुत्या प्रयुज्यते
प्रातराहुत्याभितिष्ठते सोऽपि नाहुत्वा प्रातराहुति
मन्यं यज्ञमुपक्रमते कथं पूर्वस्मिन्ननिष्ठितेऽन्यमुप-
क्रमेतेति पौर्णमासेन हविषा दर्शपौर्णमासौ प्रयु-
ज्येते आमावासेन निस्तिष्ठते सोऽपि नानिष्टामा-
वासेन हविषान्यं यज्ञमुपक्रमते कथं पूर्वस्मिन्ननि-
ष्ठितेऽन्यमुपक्रमेतेति ॥ ५ ॥

तदपरपक्षे प्रायणं परिजिहीर्षितं भवति राज्ञी
वा यज्ञविलोपो विसृष्ट्येऽपि च नो ह तमस एव
तम इत्यादिति तच्चेदपरपक्षे प्रायणं शब्देन यावत्यो
ऽपरपक्षस्यातिशिष्टा रात्रयः क्षुप्तासा ए सायं प्रात-
राहुतीः प्रतिसङ्ग्राह्य हुत्वा-प्रत्याहुत्या ऽऽमावासेन
हविषेष्टा समापयेयुरेव मयज्ञविलोप इति पूर्वपक्षे
चेद्रात्रौ प्रातराहुति मेव पुरस्तादाहवनीये हरेयुः
पश्चाद्गार्हपत्यं दक्षिणतो दक्षिणाग्निं मध्ये शरीरं तं
दक्षिणाशिरसं चित्वावाहितं यज्ञपात्रैः कल्पये-
दध्वर्युः शिरसि कपालानि युञ्ज्यात्त्वमन्तधानं च
चमसं ललाटे प्राशिन्नहरणं नासिकयोः क्षुचौ कर्ण-

स्थाने जुहोमीति विद्याव्यातराहुत्याहः सा यत्र क्व
 च पुरास्तमयाद्भूयेत स्वे स्थाने जुहोतीति, विद्यात्
 ते तु यदादौ निदधाति प्राप्तश्च होमकालोऽपि चैनं
 कृत्स्ने अहोरात्रे अभीष्टे भवत इति पूर्वपक्षापरपक्षा-
 भोज्या • दर्शपूर्णमासौ पौर्णमासेन इविषा ऽपरपक्ष
 मभियजते स यत्र क्व च पुरा ऽऽमावास्या यजेत स्वे
 स्थाने यजत इति विशादामावास्येन पूर्वपक्षः स यत्र
 क्व च पुरा पौर्णमास्या यजेत स्वे स्थाने यजत इति
 विद्याक्तौ तु यदादौ निदधाति प्राप्तश्च यज्ञकालो-
 ऽपि + वैधं कृत्स्नौ पक्षावभीष्टौ भवत इत्यु-
 क्ताभीष्टा चातुर्मास्यान्योपधिभक्ताभीज्यापयणेष्टी
 उदगयन-दक्षिणायनयोः पशुसमस्तस्य संवत्सरस्या-
 भीज्या सुत्येति तत्खल्वेतत्सकृद्व्ययुक्त माहितान्तेः
 कुशलेन यदग्निहोचं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्या-
 ययणेष्टी (पशु सोम इति वैः) सचं य देवं न करोति
 ग्लायदिज्याः स्वादित्यननुभूतिजः स्वादिति सिद्धि-
 दर्शी वा स्वान्मूलिपुरोडाशेनाग्नौत्याज्येन च पयसा
 च प्राणीत्यथाप्याहुरादित्यश्च याव खलु चन्द्रमाग्नि-

• क-पुस्तकेऽत्र पूर्वपक्षपर च सर्वत्रैव "•भीष्टा"-इति पाठः ।

+ "होमकालोऽपि"-इति क ।

‡ नास्त्येवोऽत्र क-पुस्तके ।

क्षेमानी पर्वणि कुरुतो यथोरिय समीज्या भवती-
त्यग्निहोत्रेणादित्यस्त्रेज्या अभियजते दर्शपूर्णमासा-
भ्यां चन्द्रमसस्तदग्निहोत्रे सायमाहुत्या प्रयुज्यते
प्रातराहुत्याभितिष्ठते सोऽपि नाहुरथा प्रातराहुति
मन्थं यज्ञं मुपक्रमते कथं पूर्वस्मिन्ननिष्ठितेऽन्यं मुप-
क्रमेतेति पौर्णमासेन हविषा दर्शपौर्णमासौ प्रयु-
ज्येते आमावासेन निस्तिष्ठेते सोऽपि नानिष्टामा-
वासेन हविषान्थं यज्ञं मुपक्रमते कथं पूर्वस्मिन्ननि-
ष्ठितेऽन्यं मुपक्रमेतेति ॥ ५ ॥

तदपरपक्षे प्रायणं परिनिहीयितं भवति रात्रौ
वा यज्ञविलोपी विसृष्टितेऽपि च नो ह तमस एव
तम इत्यादिति तच्चेदपरपक्षे प्रायणं शब्देन यावत्पक्षो
ऽपरपक्षस्यातिशिष्टा रात्रयः श्रुतासा ए सायं प्रात-
राहुतीः मतिसङ्ख्याय हुत्वा प्रत्याहुत्या ऽऽमावासेन
हविषेष्टा समापयेयुरेव भयन्नविलोप इति पूर्वपक्षे
चेद्रात्रौ प्रातराहुति मेव पुरस्तादाहवनीय ए हरेयुः
पश्चाद्गार्हपत्यं दक्षिणतो दक्षिणाग्निं मध्ये शरीरं तं
दक्षिणाशिरसं चितावाहितं यज्ञपात्रैः कल्पये-
दध्वर्युः शिरसि कपालानि युञ्ज्यात्समन्तधानं च
चमसं ललाटे प्राशित्रहरणं नासिकयोः शृण्वी कर्ण-

योर्वीक्ष्ये हिरण्यं भवधायानुस्तरणिक्वा गोर्वपया मुखं
 प्रच्छाद्यं तत्राग्निहोत्रहवर्णीं तिरस्त्रीं दक्षिणे पाणी
 जुहूँ सञ्च उपभृतं पार्श्वयोः स्फुरोपवेपौ तथा
 वृक्षौ यथास्व मुरसि ध्रुवा मुदरे पात्री मुपस्थे कृष्णा-
 जिन मन्तरेण सक्थिनी शम्भा हृपदुपले यव नादे-
 द्यामो दक्षिणस्थोपस्थ दक्षिणत उलूखल मनुसक्थि
 मुसलं पादयोः शकटशूर्पे सर्वाण्युत्तानान्यासे-
 चनवन्ति पृषदाज्येन पूरयित्वायैनं यथास्थानं युग-
 पदग्निभिरुपसृजेत्सर्वस्थानिकं परिमाणं स एष
 यज्ञायुधौ यजमानः स्वर्गं लोकं मेतिति ब्राह्मणं
 भवत्याहुतिं जुहोति पुत्री भ्राताथो वाग्यो यज्ञियो
 ब्राह्मणस्त्वस्मात्त्र मधिजातो ऽसि रवदयं जायतां
 पुनरसौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति शान्तिर्वाम
 देव्यं शान्तिर्वामदेव्यम् ॥ ६ ॥

एकहिङ्कारं वहिष्यवमानं साम्नश्चैकत्वा-
 ष्छन्दसश्चेत्याचार्याः साम्ना मनु नानात्व मुत्तरयोः
 पवमानयोः पृथग्निङ्कारा भवन्ति पर्यायाणां मनु
 नानात्व भावर्त्तिषु सन्धौ * विप्रतिपद्यन्त एकहि-
 ङ्कार इत्येके यथा वहिष्यवमानं त्रिराचार्या हिं

कुर्वन्ति देवताना मनु नानात्वं विश्वजितो वा अपि
 वादेवतं वहिष्यमान मघात्र सक्तहिङ्गरोति सक्तहिं-
 क्ततोत्पादत्वाद् वहिष्यमानयेत्याचार्या भव यज्ञा-
 यज्ञीयानुरूपे कथं हिङ्गार इति यथोत्तरयोः भव-
 मानयोरित्येके ऽस्ति हि सामनानात्वं यथा वा विश्व-
 जिति नानादेवते सति सक्तहिङ्गरोति सक्तहिङ्गरो-
 त्पादत्वाद् वहिष्यमानस्य तथा वा आदित्यस्य योनौ
 यज्ञं तन्वानस्य कथन्तरे तस्या रयन्तरयर्गं आता
 मित्युभे यथास्तान् आता मिति वहिष्यमाने
 चोत्पन्ने भवते न चापि निवर्त्तयत्येषां यथा
 गायत्रं यज्ञायज्ञीयधर्मान् प्रतिपद्यत एव सपि यज्ञा-
 यज्ञीयं गायत्रधर्मान् प्रतिपद्यत गायत्रस्य वहि-
 ष्यमान एष धर्मो भवतीत्यपरं दान्यत्र गायत्रात्र
 चान्यत्र वहिष्यमानादिति ॥ ७ ॥

गायत्रस्य काम्याः सामान्ता यावन्निगदं पुरि-
 तं किं चरत्येवं प्रयागाया भवन्ति न च किमर्थं ऽप्ययं
 प्रतीयादित्येषां मन्त्राहतं गायत्र भवत्येषां
 यागाकाम्येषां विप्रयोगकारकुशल मघायेष प्रयोगेषां
 धर्मो येन प्रक्रमन्तं समाप्तिरिति वहिष्यमान
 इत्यपर मन्त्रादयश्च विकारस्यान्व यथापि तदुक्तं

सामान्ता नातियन्त्यथापेव मज्जामि भवत्यथापेव
 यथाभूयिष्ठं भवतीति प्रथमाया मिति वार्षगण्य
 एतद्वद्दिष्णवमानस्याशीर्द्धान मत्र हि काम्याः प्रति
 पदो भवन्तीति रथन्तरवर्णाया मित्यपर मेपा ५
 विष्कृततमापि च पथ्यप्रक्रमं पथ्यावसानं भविष्य
 तीति ब्रह्मण आज्य इत्यपरं ब्रह्मसाम ह्याशीर्द्धान
 मित्युत्तरयोः पवमानयोरित्यपर मेतदेतेपाः सामा
 न्तानां स्थान मथापेव रोहो भवत्यपि वान्ताख्यानि
 कर्माणीति यदेतज्जामीत्यजामि वा कल्पयेतार्थो
 ऽजामिकरण इति वापि तितित्तेतानृच्येके गाय
 गायन्ति कस्य हेतोरिति स्वरायैतत्स्थानं कुर्वते स
 इत्यं केवलः स्वरो गातो भविष्यतीति तथा प्रक्षवि
 प्रस्तुत्यानृचि गायन्तः प्रतिहारस्य चानुत्साद म
 पायाच्च निधनस्य चानिधनं स्वरित्वा निधन मृत्सौ
 देदित्याचार्याः ॥ ८ ॥

अथ बृहद्रथन्तरयोर्वदति तयोः समानं निधनं
 मासीत्तस्मिन्नातिष्ठेता मिति किन्निधन मित्यह
 रिति * कौत्सो ऽकार मेवान्ये सकारोपमृष्टं सका
 मेवाह मनयोः समानं निधनं मन्य इति धानञ्जय

स ह्यभयत्र दृश्यत इति निधनब्राह्मण मेवाह मिदं
मन्य इति वार्पगण्यो द्वे खल्विमे पृष्ठे भवत एकं पृष्ठ-
स्थानं तस्मिन्नस्यार्द्धथा महं पूर्वताया इत्यथैतेषु पुरस्ता-
त्क्षेपेषु वा इत्येतद्दृष्टेदित्येक आहुरेतानि मनसा-
न्वोच्योद्गायेदिति हि भवतीत्यन्यदिदं तेभ्यो भवतीति
यथाधीत मित्याचार्या न चोदासो विज्ञायते ऽपि-
वार्यः स्वाङ्गयक मयापि सङ्गये लोपो लोपाश्चायतर
इति कथं पवमानगतयोगिति कर्त्तव्या इत्येके साम-
संयुक्ता हि भवन्ताः कर्त्तव्या इत्यपरं स्थानसंयुक्ता हि
भवन्त्यथापि पवमानसामनी प्रधानभूते भवत इत्य-
थापि यद्यु हैतान्पुरस्तात्स्तोत्रादकर्षिष्यद् द्वावेता-
वन्येः सामभिरभविष्यन् यद् ह्यनन्तरान्तस्तोत्रव्यवायो
ऽभविष्यदेतेन वामदेव्ययज्ञायज्ञीये व्याख्याते बृहतः
स्तोत्रोत्तमायां ब्राह्मणोक्तानां रोहाणा मुत्तमं न
रोहेदित्याचार्या अप्रयमायेवं ह्याह बृहतो रोहा वृणी
महा मदायिषु वान्तौ पूर्वौ बृहौ । नधनोपाये च
द्वितीय मक्षरं वर्द्धयेत्स तृतीयस्तदुपरिष्ठात्स्तोत्रस्य
प्रत्यवरोहेदेव हि स्या युवान मृत्विज मनूचानं
प्रेत साहुर्बृहदेन मप्रत्यवरूढं परावधीदिति ॥ ६ ॥

अथ यज्ञायज्ञीयस्योत्तरयोर्द्वाचरेण प्रश्नौति यथा

बृहद्रथन्तरयोस्तदपि शश्वद्वाङ्मणं भवति तानि ह
 वा एतानि द्वादशाक्षरप्रस्तावानि ककुबुत्तराणि
 सामानि बृहद्रथन्तरे यज्ञायज्ञीयं चेत्यथ खल्वाह
 यदग्निष्टोमयाज्यन्त माह तदन्वयं यज्ञः स्रवत्य-
 क्षरेणान्ततः प्रतिष्ठाप्य मिति किं मन्त्रं किं मन्त्र-
 मिति वेत्येतदक्षरं वकारादि राकारां गकारान्त
 द्वत्येक आहुस्तस्य गकारलोपं ब्राह्मणं क्षिपतीति
 तदर्पितं मुपेयुरेवं कृत्स्नेनाक्षरेण यज्ञस्य छिद्रं मपि
 दधातीत्यार्चिकं मेवैतदक्षरं मित्यपरं मेतस्मिन्हा-
 ऽक्षरशब्दात्मनित्यन्त्यष्टाक्षरेण प्रथमाया ऋचः प्रस्तौ-
 तीति द्वाक्षरेणोत्तरयोश्चतुरक्षरेण बृहतः प्रतिहर-
 तीति न स्तौभिकैः सहोपपद्यते तस्माद्यदेवान्य
 मन्त्रं तन्निधनं मुपेयुर्यथाधीत मित्याचार्याः स्वर-
 तन्त्राण्यक्षराणि भवन्ति स्वरान्तता मेवाक्षरस्यैसद्
 ब्राह्मणं नैव भवत्यदित्यथापि बहुलैषा कृन्दसी
 वृत्तिर्वाङ्निधनानि चैनान्याचक्षते वागुपायानीति
 च यद्वैतदार्चिकं मन्त्रं मिति यथाधिकारं मेत-
 इवति स्तौभिकस्यैवाधिकारो विज्ञायते ऽथापि
 मंशये प्रकृतिसंविधं मेव प्रत्येतव्यं मिति प्रत्येतव्यं
 मिति ॥ १० ॥

अथ द्रव्यसमुद्देशो राधन्तराणि रथन्तरपृष्ठेऽभि-
रूपाणि बार्हतानि बृहत्पृष्ठेऽभूमयविधाबुभयसाम्नि प्रव-
दितानि रथन्तरपृष्ठ ऊर्ध्वेडानि बृहत्पृष्ठे ऽथ यत्र रथ-
न्तरपृष्ठे बार्हतानि क्रियेरन् बृहदौषया तानि विद्या-
देव मेव बृहत्पृष्ठेन राधन्तराणि स्त्रयोनीनि सर्वत्रा-
भिरूपतराण्यस्त्रयोनिभ्यः सामन्याक्रँ ऋचाम साम-
न्याभ्यश्छान्दसौ प्रथमाः सामन्या इत्याचक्षते ऽथ या
यज्ञप्रवादाः सन्नप्रवादाः क्रतुप्रवादाः स्तोमप्रवादाः
सर्वत्र ता अभिरूपाः शुक्रवत्यो ऽप्रवादाः पूर्वयोः पव-
मानयोर्होतृप्रवादः हविण्प्रवादः समिद्धवक्षोतुरा-
ज्यः हूतवन्ति पीतवन्ति तृप्तवन्त्युत्तराणि मरुत्वत्यो
द्युप्रवादा ऋतवत्यो माध्यन्दिनीयाः परिवत्यः कौश-
वत्यो नियन्तवत्यो माध्यन्दिनीया गायत्र्यां वातस्त्रि-
ष्टुभि वा मरुत्वच्चिकीर्षितं भवत्यथ खल्वाह नोणि
सवनानां छिद्राणि तानि तेनापि धीयन्त इति कत-
मानि छिद्राणीति पवमाना अदेवतास्तुतयास्तानि
छिद्राणीत्यथाप्यन्तरेण पवमानाऽद्यावर्त्तीनि च
हविर्भिः प्रचरन्ति तानि छिद्राणीति वामदेव्यं मैत्रा-
वरुणसाम सर्वत्राभिरूपं तदपचारे तस्मिन्नीयाश्चिकी-
र्षेदयैतानि तार्त्तीयसवनिकानि रूपाणि स्वादुमत्यो

मधुमत्यो मध्वस्वत्यो विश्ववत्यश्विवत्यः सूर्यवत्यो
 दक्षिणवद् योनिदूतवच्च वृद्धवच्चोक्थिष्वथ नार्मेध-
 स्तोत्रीये वदति ककुप् प्रथमा योषिण्यथ पुर उष्णि-
 गनुष्टुविति ककुवेव प्रथमोष्णिग्विदतीया पुरउष्णिक्
 तृतीया ऽऽदाशतयेनाध्यायेन तां बह्वृचा अधीयते युजन्ति
 हरौ इषिरस्य गायत्रीरौ रथ उरुयुगे इन्द्रवाहा वचो
 युजेति तत्र वयं चत्वार्यक्षराण्युपाहरामः सुर्विदेति
 सानुष्टुब् भवत्युपरिष्ठाज्ज्योतिः ॥ ११ ॥

कथं नु षोडशी ज्योतिष्टोम इत्यकर्त्तव्य इति
 शौचिवृत्तिरन्तरिते ब्राह्मणसमास्त्रायेनेति कर्त्तव्य
 इति गौतमः षोडशिनः स्तोत्रे दयेति हि भवतीत्य-
 थापि न आर्पण्यकल्पो दर्शयति द्वादशाहस्य षोडशि-
 मन्तावतिरात्रावित्यथापि मन्त्रवर्णो भवति त्रीणि
 ज्योतींष्वपि सचते स षोडशीति निरूपेतो द्वाद-
 शाहो भवतीति वैतद्वदति संस्था सम्यख्येतां विद्यमानां
 सन्त्य इति गौतम एव च रहस्त्रब्राह्मणे दर्शयत्यथ
 तेन षोडशिसंख्येन यजेतेति नाहास्येपा संस्था
 विद्यत इति शाण्डिल्यो ऽतिरात्रे तु कृताकृतो-
 भवत्येव मिवाध्वर्युब्राह्मणं भवति नोक्थ्यो ग्राह्यो *

ऽतिरात्रो याच्या इति सन्धी इमौ भवत इति धान-
 क्षय्य उदयसन्धिरसावस्तमयसन्धिरप्रेतस्माद्यः कथा
 तिरात्रः षोडशमानेव स कुशलेनेति तस्यैता ऋचः
 पञ्चविंशत्यक्षराः पञ्चपदाः पञ्चाक्षरपादा नवो-
 पसर्गाक्षराद्यादितस्त्रयाणां पादानां त्रीणि त्रीण्यु-
 पसर्गाक्षराणि पादान्तेषु भवन्ति ते ऽष्टाक्षराः
 सम्पद्यन्ते पञ्चाक्षरावुत्तरौ दशाक्षरावेकसाश्चतु-
 स्त्रिंश दक्षराः सम्पद्यन्ते न स्या उपसृष्टाः कनो विद्या
 मे तीर्थं ह्येव वय मधीमहे तथा वज्रुचा इति
 ब्राह्मणेनेत्याहुश्चतुस्त्रिंशदक्षराः सप्तसुती भवती-
 त्यनुपसृष्टः कनोयानितीवैतद्वत्यथाप्युधौयमाणेषूप-
 सर्गाक्षरेषु नैवार्थो हीयते न वृत्तिर्दुध्यत्यथापि शश-
 देना अनुपसृष्टा आथर्वणिका अधोयतेऽद्यापि निर्द्वा-
 रिताना मुपसर्गाक्षराणां वदत्य॥ वा एता एकपदा
 क्षराक्षरा विष्णोश्चन्द्रो भुरिजः शक्त्य इति चक्षरा
 ह्यपि भुरिजो भवन्तीति तच्चेतद्गौरिवीतं गायत्री
 सामाभ्यासानुष्टुभं राचा समानभागः समान-
 भक्षो भवतीति स यद्गौरिवीत्य इमा ऋचो ऽख्योनिं
 कुर्वत ऋषिः ख्योनिर्भविष्यन्तीत्येतेन सौमरना-
 मेधे व्याख्याते रेवतीषु च वारवन्तीयम् ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमोत्पाद मेव षोडशिनं ब्रुवते तत्र
 चाख्य ब्राह्म ॥ मधीयते ऽद्यापि कथं मेवं कृत्स्नं कर्मा-
 कृत मन्तरयिष्यदिति चतुर्थोत्पादं वयं तत्र चाख्य
 ब्राह्मण मधीमहे ऽद्याप्याहैकविंशायतनो वा एष
 यत्पोडशीति तदेकविंश सहर्भवत्यथा प्याह दाश-
 तय्य ऋचो चातुरुत्तरं छन्दःक्रमे वा एवंविध मुत्प-
 द्यते न प्रथमकृताविर्यज्ञो भवतीश् राज्ञेरिर्यज्ञो
 भवतीत्याहुरहवर्जं चास्य हविर्भवत्यथापि नियुक्त-
 धर्मा भवति निवद्वाञ्छिल्लपवाग्यहवान्यथाहरेवए
 राज्ञेरिर्यपरए राज्ञा समानभागः समानमक्षो भव-
 तोति तौ खल्विमौ द्वौ समी भवतस्तयोरसौ नित्यः
 कृताकृतोऽयं कथ्य हेतोरिति सार्द्धं तेन राज्ञिः
 पञ्चदशविधतां लभते कृतं पञ्चदशविध महरित्य-
 थापि न तं मुद्ध्य पराक् स्तोत्रए राज्ञावलप्स्यत
 कृतान्यत्रैन्द्राण्यथापि विद्यते तस्य कालस्य स्तुति-
 नांश्च विद्यते कस्मात्तु तस्य न विद्यते परादेतस्यां
 वेलाया मादित्यो भवति नोपरा च स्तुतिर्विद्यत
 उदाहरन्ति त्वेव परां च स्तुतिं हिरण्यरूपे भवत्य-
 स्थादेवः प्रति दोषं गणान इत्यथ खल्वह शक्नोरीषु
 षोडशिना स्तुवीतेति तत्रैके महानाम्नीः प्रति

यत्वेताः शक्तयो भवन्तीत्येतास्तेव शक्तरीप्रवादो भव-
 तीत्यपर मेताद्याधिकृता भवन्तीत्योद्धारो विशेषः
 श्रुतः सर्वसामसु आदित्येके स वाचो रथन्तरेण
 निवर्त्तत यथा । त्रयस्त्रिंशं तृतीयसवन मित्यभि-
 परीत्य प्रत्यपकर्षस्तादृश मेतद्वति समुच्चयो वा
 नानार्थत्वात्प्रस्तावशान्त्यर्था हि वायुह्रीयादिशान्त्यर्थ
 ॐकारो वाक्त्तु पूर्वा आदेवं यथान्तरप्रत्यासत्तिरुत्तरा
 वाजघन्यविधेरारचाराच्च ॥ १३ ॥

॥ इति निदानसूत्रे द्वितीयः प्रपाठकः ॥

॥ अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥

अथ का प्रथमा सृष्ट्येत्याग्निष्टोमीं प्रथमां मन्य
 इति शारिङ्गल्यः प्रथमा सृष्ट्येत्याग्निष्टोमीं भवेत्यद्यापि प्रथम
 मधीमहेऽथाप्यणुप्रमुखानि भूतानि भवन्ति परोव-
 रोयाप्यथाप्याह यज्ञमुखं भग्निष्टोम इत्यथाप्येतया
 सृष्ट्या चरत्यथाप्येषा समारब्धतमा भवतीत्यद्यापि
 नाग्निष्टोम मल्लत्वापरं सृष्टे करीति न ह्यनु-

पादाय प्रथमा मुत्तरयो; सिद्धिरस्थनुपादाय उत्तरे
 प्रथमा सिध्यतीत्यथाप्याह प्रजापतिर्वा एषा सऽ-
 स्थानां यदग्निष्टोमस्तां यदकृत्वाथान्यां कुर्यात्प्र-
 जापतिरस्य हिंसितः स्यादिति यावदादेश मुत्तरे
 सर्वत्राथाप्यूर्ध्वानां मेव सऽस्थानां कृतानां वदति
 देवा वा अग्निष्टोम मभिजित्योक्त्यानि नाशक्तु-
 वन्नभिजेतुं देवा वा उक्त्यान्यभिजित्य राशिं नाशक्तु-
 वन्नभिजेतु मित्यथापि नैतद्देवताः प्राहूराका सिनी-
 वाली सरस्वती विष्णुरिति सौविष्टकृतं खल्वेतत्
 सोमस्य स्थानं यदाग्निमारुतं स योऽयं देवताः शऽ-
 शिशस्ता अपातिराचे सती हैव प्र व्याहृत्य शऽसती-
 त्युक्त्यं तां प्रथमां मन्य इति गौतम एवं प्राप्ताह-
 मांत्रासमानि सवनान्यप्राद्वियन्त आर्भवंच्छन्दाऽऽनु
 विधीयन्ते प्रस्थितयाज्ञा यद्देव 'शस्त्रैश्चाप्यह मेत
 मेव मागूर्त्तिन मिव मन्ये यो ऽग्निष्टोमयाजीति
 ध्रुवमनु द्वादशस्तोत्रात्पूर्वं तव्यस्थितयाज्याभिर्वि-
 जानीम इति ॥ ११ ॥

अतिरात्रीं प्रथमां मन्य इति धानञ्जयः कृत्यं
 पूर्वं कर्मापरीपादाया इत्यथापि स मिमीत एषा वा
 अग्निष्टोमस्य सम्मा यद्वाचिरेया वा उक्त्यस्य सम्मा

यद्रोत्रिरिति' कुतो दृष्टेन प्रमा 'खादित्यथापि नः
 स्तोमसमाम्नायः प्राहोतिरात्रस्यैव स्तोमसमाम्नायो
 भवेत्यथापि न उक्त्यसमाम्नायः प्राहोतिरात्रस्यैव
 प्रथमं सुकथ्यानि समाम्नामो ऽथापि न कर्मणो
 यज्ञं सन्धिं प्राहुरपरि सन्धिभक्षात् स्तोमविमो-
 चन मधीमहे यन्नून मन्या प्रथमा सत्स्था भविष्य-
 त्यात्तरं स्तोमविमोचनं साम्नाद्यदित्यथापि
 शश्वद् बहुधा अतिरात्री मेव प्रथमा मधीयते तासां
 काम्या का सर्वाभिप्रायेत्याग्निष्टोमीं चातिरात्रीं
 च ब्रुवते शौचिवृक्षाः सर्वाभिप्राये अनवधारितकामे
 भवत इत्येकस्या अन्यो यज्ञः कामायाश्रियते सर्वेभ्यो
 ऽग्निष्टोम इति न काम मवधारयति ज्योतिष्टोमे-
 नातिरात्रेणर्द्धिकामो यजेतेति नैव काम मवधार-
 यति पशुकाम उक्त्येन स्तुवीतेति काम मवधारयति
 सोऽग्निधिया परिसंस्थिता भवतीति सर्वाः सर्वाभि-
 प्रायाः सर्वासु काम्यानि विद्यन्त इति शाण्डिल्यस्तथा
 गौतमधानक्षय्यौ सर्वाभिप्रायः खल्वयं ज्योतिष्टोमः
 स सर्वाभिरेव सत्स्थाभिः सर्वाभिप्रायो भवेतीति
 यदेतदवधारितकामेति पश्यामो वै वयं सर्वाभिप्रायेषु

कामः सुवधार्यमाणं यथोपवती ग्रामकामस्य प्रति-
ष्ठाकामस्य रथन्तरं सन्विषामेति ॥ २ ॥ । । । । ।

तस्य खल्वस्य ज्योतिष्टोमस्य षड्व्यञ्जनस्थानानि,
भवन्ति प्रतिपद्य गायत्रं त्रिणिधनं विष्टुतिर्वह्मसा-
सोक्त्यप्रणयः सन्विषामेति तेषां किं क्याम्यं किं
सर्वाभिप्रायमिति प्रतिपद्यत् खल्वस्य ज्योतिष्टोमस्य
चरति तत्तत्सर्वाभिप्रायं मथ यत्काम्यं निवर्त्तते
तत्कामप्रतिपत्सर्वाभिप्राया सर्वा ह्यवधारितकामा
भवन्तीत्युपवतीत्याहुः प्रथमाब्देना मधीमहे ऽपि तां
ग्रामकामस्य ह ग्रामः सर्वाभिप्रायो भवतीत्ययाप-
स्याच्चिरं दर्शयति ततश्चतुर्षु मासेषु शुनाशीर्यस्य
लोके ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोम उपवती प्रतिपदित्येषा
रथन्तरपृष्ठे ऽग्नियवती बृहत्पृष्ठे ऽग्नियवद् बार्धतं रूप
मुपवती रथन्तरे ऽग्नियवती बृहतीति च भास्त्रविना
सथापेनाऽ साहस्रोत्तमे स्तोत्रीयस्रोत्तमां दर्श-
यत्यौभयसाम्यात्तां न प्रथमां ब्राह्मणेनैव तदा-
ख्यातं मथापराहाभिषेचनीये यत्पवस्व वाचो अग्निय
इति तेन यज्ञमुखान्नयन्तीति प्रकृत्या प्रथमं दर्शयति
तदपि शश्वद् ब्राह्मणं भवतेते वाव प्रतिपदी
सर्वाभिप्राये यदुपवती चाग्नियवती च कामाय वा

इतरा ऋषिभिर्यन्ते इति खरो गायत्रिधनानां
 प्रथमा(३०) विष्टुतीनां श्वेतनीधसे ब्रह्मसाम्नां षडुक्-
 यानि सर्वाभिप्रायाणि भवन्ति साकमश्वः सौभर-
 नार्मेधे हारिवर्णोदृशीये ऋषादृष्ट मिति तेषां
 कान्युक्थे कान्यतिराच इति सर्वेषां यायाकामीति
 शशिदुल्लो, हारिवर्णोदृशीये वा हारिवर्णाऽष्टादृष्टे
 वोक्त्यान्ते कुर्यादिति गौतमो ऽतिरात्रे सौभरनार्मेधे
 तच्चर्या जानामी हारिवर्णोदृशीये वा हारिवर्णा-
 ष्टादृष्टे वोक्त्यान्ते चैव कुर्यादतिराचे चेति धान-
 क्षयः, सौभरनार्मेधे वोक्त्यान्ते न कुर्यादिति रथ-
 न्तरः सन्निषाम्नाः सर्वाभिप्रायं तद्विचरति तत्र
 यानि, कामावधारणानि सर्वाभिप्राये स्तुतानि
 भवन्ति तानि खल्वेतानि व्यञ्जनान्येकजातीया-
 न्येव समादध्यादेवं चाव्याहतः क्रतुर्भवत्यपि चैव
 मार्षेयकल्पो दर्शयति ॥ ३१ ॥

अथानुष्टुभस्य भागस्य का छन्दोभक्तिरित्येका-
 क्षरां ब्रुवते, शौचिवृक्षास्तद्विजानीमो बहुरक्षर-
 प्रवादो भवत्येकाक्षरा वै वागक्षरेणान्ततः प्रतिष्ठाप्य
 सक्षरं त्रोक्षरं मुष्णिष्यत इति हि भवतीति सर्वेव

द्वात्रिंशदक्षरेति शाण्डिल्यस्तथा गौतमधानञ्जय्या-
 वेता मनुष्टुबित्याचक्षते ऽथापेना मनुष्टुवर्थे निधी-
 यमानानां पश्यामो ऽथापि यस्तावदकुशलं छन्दसा
 मौक्थिक मनुष्टुभं पृच्छेदेता मेव द्वात्रिंशदक्षरा
 माचक्षीत तत् खलु गायत्रं प्रातस्सवनं चैष्टुभं माध्य-
 न्दिनं सवनं जागतं तृतीयसवनं यदूर्ध्वं मुक्थेभ्य
 आनुष्टुभः स भाग इति कथं नु द्वादशस्तोत्र
 आनुष्टुभो भागः स्यादिति सवनानि प्रति प्रविष्ट
 इति गौतमो ऽष्टाक्षरा गायत्री हिङ्गारी नवम एका-
 दशाक्षरा त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरा जगती छन्दोभिरेवा-
 नुष्टुभ माप्नोति यजमानस्यानवलोपायेत्यन्तन्तस्थान
 एष भाग इति शौचिवृद्धिरेकविंशस्तोमो वाक्सा-
 मान्त्व एष नूनं द्वादशस्तोत्रस्यानुष्टुभो भाग
 स्यादिति सर्वेव षट्त्रिंशदक्षरेति शाण्डिल्यस्तत्रै-
 यञ्चत्वार्यक्षराण्युपाहरति परोक्षीचिकीर्षन्निति पद
 प्रत्ययरोहणं शौचादितरेयो यथैतद् ब्राह्मणं द्वाद-
 शाक्षर मेकादशाक्षरं मष्टाक्षरं वाग् द्वात्रिंशीत्य-
 पञ्चदशस्तोत्रे सवनानि प्रति प्रविष्ट इत्येव गौतमं
 ऽष्टावाकस्तोत्रीये शौचिवृद्धा अथ षोडशिनि सर्वे
 चतुस्त्रिंशदक्षरेति शाण्डिल्यस्तत्र यद् दे अक्ष

उपाहरति परोक्षीचिकौर्षन्नित्युपसर्गाक्षराणि शौचि-
 वृक्षा दशाक्षरं पादए शौचादितरेयो ऽथातिरात्रे
 सर्वेव द्वात्रिंशदक्षरेति शाण्डिल्यास्तां यदभ्यासेन
 करोति परोक्षीचिकौर्षन्निति वैतहव्यस्तोत्रोच्यै शौचि-
 वृक्षाः ॥ ४ ॥

अथायए सन्धिरन्तर्भागं भवतीश्च बहिर्भागं मिति
 बहिर्भागः, मित्याहुः समाप्तेषु भागेष्वगच्छत्यथप्यथा
 छन्दसा भक्षयति, बहिर्भागं मिवैव स तत इत्यन्तर्भागं
 मित्यपरं का सा भक्त्या बहिर्भागं मित्यथापेक्ष
 मुक्त्यैः सन्निमीते ऽन्तर्भागं मुक्त्यानि भवन्त्यन्तर्भागः
 सन् किम्भागः स्यादिति गायत्र इत्याहुः समाप्तेषु
 भागेषु पुनरुपक्रमे कोऽन्यो गायत्रवान् स्यादिति सर्व-
 भाग इत्याहुः सर्वभागं पृष्ठए ह्यत्र रथन्तर मित्यानु-
 षट्ठुभ इत्यपरए राजानुबन्धतयेति क्रमे भवतीश्च
 समास इति क्रमे भवतीत्याहुः समस्तेऽक्षरे राजि-
 पर्यायाः क्रमे सन्धिरित्यपि वा क्रमे रात्रिपर्यायाः
 समस्तेऽक्षरे, सन्धिरिति नैतदिहर्विज्ञायत इति
 शाण्डिल्यायनो ऽमुत्र खल्वेतदक्षरात्रे विज्ञायत इदं
 पदस्य स्थानमिदं मन्त्रक्रमस्येदं वृद्धेरिदं समासस्येति
 तत्राहि दिर्भागाः प्रकल्पयन्त इति विज्ञायत एवेति

वाजाः पदस्थान्यहस्सत्रनानि क्रमे षोडशी तमेव्यभि-
 विहारः शस्येत मेवाक्षरक्रम मनु चिख्यापयिषन्
 वृद्धौ । राचिपर्यायास्तानिपाम्यस्यत्यभ्याद्यात्यसामानो
 हि क्कन्दोमा इति तदपुत्रभयोः सन्ध्योः सतीरेते मेव
 सन्धिरित्याचक्षते समासादित्येतेन सर्वैकाहेषु साम-
 भागो व्याख्याताः ॥ ५ ॥

अथ दशरात्रे कथं भागा इति । योर्धाकामी
 भागाना मित्येक आक्षरस्यैवैकभाग्ये मस्ति सर्व-
 भाग्य मपि हे आक्षरः एव भागाः । सुर्गायत्रः प्रथम-
 स्त्राहस्त्रैष्टुभो द्वितीयो जागतस्त्रुतीय आनुष्टुभः
 षोडश्यानुष्टुभं दशमं तदपेयव मिव ब्राह्मणं भवति
 प्रातस्सवनेनैव प्रथमस्त्रिरात्रः कल्पते माध्यन्दिनेन
 सवनेन द्वितीयस्तृतीयसवनेन तृतीयोऽग्निष्टोमेन
 सायनैव दशमं महरित्यथापरं गायत्रं चैष्टुभं जागत
 मिति प्रथमस्त्राह एव मेव द्वितीय एवं तृतीय आनु-
 ष्टुभः षोडश्यानुष्टुभं दशमं सथापरं गायत्रं चैष्टुभं
 जागत मिति प्रथमस्त्राह आनुष्टुभो द्वितीयो गाय-
 त्रं चैष्टुभं जागते मिति तृतीय आनुष्टुभः षोडश्यानु-
 ष्टुभं दशमं सथापरं गायत्रं चैष्टुभं जागते आनुष्टु-
 मिति प्रथमस्त्रुत्राह एव मेव क्कन्दोमचतुरहो वहिर्भा

पञ्चमपष्ठे इत्यथापरं पदस्थः प्रथमस्त्राहो ऽचरस्यो
 द्वितीयो वृद्धिस्थस्तृतीय आनुष्टुभः षोडश्यानुष्टुभं
 दशमं ते खलु शश्वद्वास्तविनो भक्षाननु व्यूहन्ति
 जागतौ प्रातस्सवन मागमं तत्र जागतच्छन्दसा भक्ष-
 यिष्याम इति न वय मनु व्यूहामः सवनभक्तिज्ञात्रा
 एव भक्षेपु चा इत्यथ संवत्सरे चतुर्विंशं लुब्धभाग
 मिति शौचिवृद्धिर्गायत्रं वा स्तोमज्ञात्रेण वैष्टुभं
 वा स्थानेन सर्वभागं वैकाङ्क्षादित्यथाभिप्लवा ऐका-
 हिका वा स्तोमज्ञात्रेण पाडहिका वा तन्त्रज्ञात्रेण
 त्राहभागात्स्वरसाम्ना मानुष्टुभो विषुवाद्वातुर्ध्या-
 त्सर्वभागो वैकाङ्क्षादिति ॥ ६ ॥

अथाङ्गीनेषु द्विरात्राणां गायत्रं पूर्वं महस्त्रिभाग
 मुत्तरं यथाग् ब्रह्मसामस्तत् चैष्टुभं ब्रह्मसामप्रभृति
 जागत माषोडशिनः षोडशिप्रभृति पर मानुष्टुभं
 त्रिरात्राणां गायत्रं प्रथम महर्जागतं द्वितीयं चैष्टुभं
 तृतीयं वैदत्रिरात्रे सर्वभागान्यहानि क्षतूरात्राणां
 गायत्रं चैष्टुभं जागत मिति त्राहो ऽचराक्षरे चतुर्थ
 मिति शौचिवृद्धिः समस्ते ऽक्षर इति गौतमः पञ्चरात्रे-
 ष्वक्षराक्षरयोरेव चतुर्थपञ्चमे इति शौचिवृद्धिः सम-
 स्तेऽक्षर इत्येव गौतमः षड्रात्रप्रभृतिषु दाशरात्रिका

भागा यावद्यावदभिप्राप्त्युरथ यत्राहीन एकाहैर्व-
र्त्तत सर्वभागास्तत्रैकाहाः खुरित्येक आहीनिक-
भागा यथास्थान मित्यपर मेतेनाहीनेषूपधीयमाना
व्याख्याता अथ यदूर्ध्वं दशरात्रादुपधीयेरन् ये वा मध्ये
दशरात्रस्य भागपर्वणि सर्वभागा एव ते खुरितेन सत्रे-
षूपधीयमाना व्याख्याता अहीनैकाहसमाप्ता ह्येव
सत्राणि भवन्ति ॥ ७ ॥

अथ सुब्रह्मण्यां विचारयन्त्यृगु खल्वयं भवतीश्
सामेत्युग्भवतीत्याहुर्ऋच इवास्त्र नामधेयः सुब्रह्म-
ण्येति सामेत्यपरं गीतः हि भवत्यथाप्याहुर्मन्त्र एव
खल्वयः शिथिलो भवत्याह्वानार्थस्तस्येय मभ्याघियः
त्यादित्यथाप्याहुर्नैवेय सृग् न साम सुब्रह्मैवेद मिति
ब्रह्मणो भवतीश् उद्गातुरिति ब्रह्मणो भवतीत्याहु-
रितेन ह्यये संयुज्यते ऽथापि ब्रह्मा सुब्रह्मण्य इति
नामधेयसारूप्यादथाप्येवः सर्वाहोरात्रा वषट्कारि-
ण्यो भवन्त्युद्गातुर्ह्यग्नीध्रः सम्पद्यत इत्युद्गातुरित्यपरं
गीतकारी ह भवति स यदभवेभ्यः पुरास्य भवेभ्यः
कर्म प्रवृज्यत इत्यधैतानागतत्वारकालादहीनेषु सत्रेषु
याजमानान्नामगाहः किमर्थं इत्युच्चावंचचरणास्त्रियो
भवन्ति स इह देवसाक्ष्ये च मनुष्यसाक्ष्ये च येषां

पुत्रो भविष्यामि याएश्च पुनान्वच्छे ते मे पुत्रा भवि-
ष्यन्तीति शाकटी मन्ववरुद्धाक्षयेद्राक्षो ऽप्रत्यारोहा-
याप्रत्यारोहाय ॥ ८ ॥

अथातो दशरात्रस्तस्य ब्राह्मणेनैव द्रव्यसमुद्देश
उक्तो यानि चैतानि ज्यौतिष्टोमानि द्रव्याणि यानि
च पृष्ठैः समानरूपाणि यानि च दशरात्रेण समान-
सङ्ख्यानि यथैतत्प्रथमानि प्रथमद्वितीयानि द्वितीय
इति स्थानतोऽपि समानं द्रव्यं सम्प्रत्येदयैताः
सप्त नाम विभक्तयः स तं तेन तस्मै तस्मात् तस्य
तस्मिन्नित्यामन्त्रिता ऽष्टमी स खलु विभक्ति मामन्त्रितां
प्रथमेऽहनि करोति कस्य हेतोरिति प्रत्यक्षभक्ति रथ-
न्तर सामन्त्रितस्य न परोक्ष मस्तीत्यथाप्येषा प्रथ-
माग्निमन्थनीया भवति तां चतुर्थे ऽहनि करिष्यन्
भवति त मिति द्वितीया तां द्वितीये तेनेति तृतीया
तां तृतीये तस्मा इति चतुर्थी तस्या न द्रव्यं विद्य-
मान माङ्गरेका मुदाहरन्ति प्रतवर्सी नवर्सी
धीति मग्नय इति सैषा प्रतवती भवति भागान्ते
ऽपरूपा स इति प्रथमा तां चतुर्थेऽहनि करोति कस्य
हेतोरिति प्रत्यय एष भागानां प्रत्यय एषा विभ-
क्तीनां प्रत्यये प्रत्यय मथापि नामधान्येषा भवत्येतस्मि-

ब्रह्मन् 'जनयन्ति' जातस्यो नाम धीयत इति तस्य
 ब्राह्मणं भवति देवा वै श्रिय मेच्छंस्तान्न प्रथमेऽहन्य-
 विन्दन्न द्वितीये न तृतीये तां चतुर्थेऽहन्यविन्दन्नित्येतां
 श्रिय माह नामधेयं ह विभक्तयः श्रिता भवन्तीत्यथा-
 प्येषा द्विसंश्रया पञ्चमेऽहनि भवति तस्येति वा
 तस्मादिति भवतीति गौतमस्ता ए शश्वदेके चतुर्थी
 ब्रुवते तां ततो नामधान्या प्रच्युता मन्यतरस्मिन्नहन्य-
 नुगृह्णाति तदपेक्ष मिव ब्राह्मणं भवति तेनो.श्रीः
 प्रत्युपोदितेति (नैव*) ब्राह्मणं आज्ये निरुच्यत इन्द्रा-
 त्यरि तन्वं मम इति तस्मादिति तस्येति भवतीति
 धानञ्जयः सा पठौ ता सामन्वितया प्रच्युता मिहा-
 नुगृह्णात्यथापेक्षयोः पूर्वयोस्तृतीयया समानं द्वि-
 चर्नं स तथैव ते उपाप्ते अमंस्तपि वा 'प्रत्यवरोहार्थं'
 एवाकरिष्यत्समूढाज्ये निरुच्यते 'अग्नेस्त्वोम' मनामहे
 सिद्धमद्य दिवि स्पृशो देवस्य द्रविणस्यैव इत्यभविष्य-
 दित्यथापि व्यूढाज्य एव भवति तव श्रियो वर्धयेव
 विद्युत इति न्वच्छ्रियत इत्यभविष्यदित्यामन्त्रितैव
 पठे भवत्येवमाद्यवसानसमाधिरिति ॥ ६ ॥

अथैषा स्वरविभक्तिरौशनं प्रथमे वासिष्ठ'

द्वितीय उभयतःस्तोमं गौतमं तृतीय आभीशवं चतुर्थ
 आनूपं पञ्चम इहवदामदेव्यं पष्ठे ऽथैषा निधनविभ-
 क्तिर्नौधसं प्रथमे श्यैतं द्वितीये महावैष्टम्भं तृतीय
 आयर्वणं चतुर्थे बार्हद्गिरं पञ्चमे गोष्ठः पष्ठेऽपैषिडा-
 विभक्तिः कालेयं प्रथमे साधुष्कन्दसं द्वितीये रौरवं
 तृतीये पृश्निं चतुर्थे रायोवानीयं पञ्चमे गोष्ठ एव
 पष्ठे ऽथैषा छन्दोमेघ्विडाविभक्तिर्नरावोधीयं सप्तम
 इडानां सप्तमो ऽष्टमस्य सती नवमे ऽहनि क्रियते
 प्रतीचीनेडङ्गाशीतं नवम उरसेधो दशमे ऽथ नौधसे
 वदतीन्द्रहीर्भिर्हवामह इति तदखलु हवामह इत्येव
 कर्त्तव्यं विधिप्रमाणाः कथं मयथाविधि कुर्या-
 मेत्याम्नायदैतेन ब्राह्मणं मुपवर्णयतीत्यपरं तन्नि-
 योगाय न प्रभवतीत्येतेनैतद्वास्यात सक्रान्तसमुद्रः
 परमे विधर्मन्निति यानि चैवञ्चातीयान्यथाचारे वदति
 यः पुरा पुण्यो भूत्वा पञ्चात् पापीयान्तस्यादाचारं
 ब्रह्मसाम कुर्वीतेति किं तस्य स्थाने स्वादित्येते एवा-
 न्योन्यस्य * स्थानं व्यतिहरन्नीधस मुष्णिहि कुर्यादिति
 तदाहुर्व्यतिहरति चेद्यात्र वृहत्पोडशिसाम स्वाङ्गीरी-
 वितं नूनं द्वितीयस्याङ्गः पृष्ठं कुर्यादित्यथ वै सञ्चारये-

दिति • सञ्चारयति चेद्गौरीवित मेवानुष्टुभि कुर्या-
 द्गौरीवित् पोडगिसामेत्यथ वै प्रतिनिदध्यादिति
 प्रतिनिदधाति चेद्यत्र वृहत्पोडगिसाम स्यात् किं
 तत्र वृहत्सदृशं द्वितीयस्याङ्गः पृष्ठं कुर्यादित्यथ कथं
 स्यादिति सञ्चारयेदहर्ज्ञानाहास्तु यानि सञ्चारि-
 धर्माणि स्युः प्रतिनिदध्यात् समानेऽहनि व्यतिहरेद्यत्र
 व्यतिहार मभिरूपं मन्येत प्रतिनिधिस्त्विहाभिरूप-
 तरः पौष्कल मुष्णिहि कुर्यादेतच्च ज्यौतिष्टोमानां
 द्रवाणां दशरात्रे ऽनिहितं भवत्यपि च पदनिधनं
 रात्रन्तरे ऽहनीति यज्ञायज्ञीय मग्निष्टोमसाम यज्ञे
 यज्ञे कुरुतेति तदेवाभिवदत्यथापेक्ष तृतीयसदनं
 सामान्तस्त मदिदर्शयिषीत् ॥ १० ॥

अथ वैरूपे वदति यथा मण्डूक आट् करोत्येवं
 निधन मुपयन्तीति कथेदं ब्राह्मणं स्यादिति कृता
 रात्रन्तरीडाकृता बार्हतीति कौत्सस्तदिदं मकृत-
 कारं ब्राह्मणं मर्द्धडाब्राह्मणं स्यादिति पञ्चमेडेयं
 प्रत्याहता भवतीति गौतमस्तां परोक्षीकृत्याभि-
 व्याहरेयु रेवं पञ्चमेऽहन्ययातयामा भवतीति तद-
 पेक्ष मिव ब्राह्मणं भवत्ययातयामताया इति तत्र

कः परोक्षीभाव इत्याकारटकारौ वा कुर्युरिकार-
णकारौ वैव मेकवर्णविकार इकारन्वेवाधिकारी-
कुर्युरेतच्छिन् परोक्षीभाव उपलभ्यत इति पददैवतं
व्यत्यस्यति वैरूपे विरूप मचिकीर्षद्वर मेवेद महः
सत्पर मभ्यस्तं भवतीत्यपरं वात्यासे वात्यासं करि-
ष्यामीति स्तोत्रवशेनेति धानञ्जय्यो यदवात्यस्यन् यद-
दैवतं पदा यत् प्रतिहारयिष्यदतिप्रत्यवेतस्तथा प्रति-
हारो ऽभविष्यद्यद्यु वै दैवतायै वहिर्ऋचं प्रतिहारो
ऽभविष्यदथेत्य मनतिप्रत्याहृतोऽन्तर्ऋचं भवतीत्यथा-
प्यथैतं छान्दस मध्यायं विद्यमान माहुरप्यथ खस्थाह
द्वादश वैरूपाणि भवन्तीति कश्चेदं ब्राह्मणं त्यादिति
संवत्सरब्राह्मण मित्याहुः संवत्सरे द्वादशवर्षावो
होनृषाम भवति तस्येदं संवत्सराग्निं वदेदिति ॥११॥

अथ प्रमहिष्ठोये वदति हिंसितो ऽन्वीचेत य
मिच्छेत्प्रसृज्यमानं (न ०) प्रत्येयादिति त मनुगा-
येदक्षिण मग्निति कुच्य सर्वां सक्थ्युदृच्छाशायं न
प्रत्येयादिति काकुभ उक्तः प्रणयः पृष्ठच्छन्दो-
ऽन्वभिवृद्धि रथ स्वःपृष्ठस्याङ्गिरसस्य निधनयोरानु-
पूर्वा विवदन्ते स्वःपूर्व मिडोत्तरेत्येके एव मीतयोः

सामान्तरयोरानुपूर्वा भवतोडां वयं पूर्वा कूर्म एव
मनयोः समानोपायादभिव्याहारं पश्यामो यथा
राजने माधुच्छन्दस इत्यथ वैराजं चानुतोद मेके
कूर्वन्येवं छान्दसोऽध्याय इति चतुरनुतोदं वय मेव
माचार्यवच इति तेन वात्स्यमण् समादध्यायदीदं
चानुतोदं तद्यदि चतुरनुतोदं तदपेयव मिव ब्राह्मणं
भवत्येतस्मिन् वैराजं प्रतिष्ठितमित्यथ कतमे विष्टम्भा
इति देवता इत्याहुर्देवताभिः पदानि विष्टम्भानीति
तदाङ्ग रेकादशेमा देवता दशकृत्वी विष्टम्भातीति
दशैताः सत्यम्नाया भवन्त्यपि वा य एतै देवतान्तरेषु
दशस्तोभास्तान् विष्टम्भानवोचत्तैर्देवताविष्टम्भा इत्य-
थैतयोरक्षरयोर्विवदन्त ऋगक्षरे स्तोभाक्षरे इत्यृगक्षरे
इति लामकायनस्तदभिव्याहारेण जानीमो यादृशे
इमे ऋगक्षरे तादृशे इमे भवत इत्यथाप्रादित्यसदृशं
वैराजं यादृश इत आदित्यस्तादृशः परस्तात्तद्रूपं
दिदर्शयिषन् प्रथमे ऋगक्षरे अन्तं परिहरत्यथापुन-
श्चावचाः सामवृत्तयो भवन्ति यथैकवत्साभ्युपेतानि
पुनरारब्धानीति नान्यां मन्येत स्तोभाक्षर इति
धानञ्जयः पश्यामः खलु पदानुरूपान्तस्तोभान्त्वो-
वावयन्ती यथैतज्जनदत्या मृचि जनद्वान्तस्तोभी

. ऽप्रसिद्धवतोऽपि राक्षोघ्नोऽप्येव मिमे पीतवत्या मृचि
पीतवती स्तोभाक्षरे भवत इत्यथापादित्यसदृशं
वैराजं यादृश इत आदित्यस्तादृशः परस्तात्तद्रूपं
दिदर्शयिष्यदानुरूपे स्तोभाक्षरे अन्तं परिहरति नो
एतत् क्वचन पश्यामः प्रथमे ऋगक्षरे अन्तं परि-
ह्रियमाणे इत्यथैपातिजगती भावप्रत्यये छन्द-
स्तोमरोह मदिदर्शयिषीदिराजं वा वैराजे ऽहन्य-
चिकीर्षीदिराडियं पञ्चाशदक्षरा बृहत्यायुक्तरि तेन
बृहतीभ्यो ऽनपेतं भवतीत्यनपेतम्भवतीति ॥ १२ ॥

अथैतासु महानाम्नीषु विप्रतिपादयन्ती दशा-
क्षर मिद मशाक्षर मित्यशाक्षरी प्रथमा द्विपदा शाक्क-
राणि त्रीणि पदाणि पदानि धातुरशाक्षरः पञ्चाक्षरः
स एष कृताकृतो भवति वत्सो शाक्षरो ऽष्टाक्षर
ऊधः शाक्षर मष्टाक्षर मभ्यासवत्तत्र द्वाक्षरान् पादा-
दीन् प्रतीतोदा इत्याचक्षते पुरुषो शाक्षरः पञ्चाक्षरः
शाक्षराण्येव त्रीणि पदान्यध्यासो शाक्षरोऽष्टाक्षरस्तस्य
प्रस्तावयति न प्रतिहारयत्येते नैत्रोत्तरयोः शाक्क-
राणि चाशाक्षराणि च व्याख्यातानि द्वाध्यासोत्तमा
शाक्षरो भवत्यध्यासा किमर्था इति लोकोक्ताः शक्क-
र्यः साध्यासा इमे लोका भवन्त्यग्निर्वायुरिति पूर्वयो-

रादित्यश्चन्द्रमा इत्युत्तमस्य तस्माद् द्वाध्यासोत्तमा
 शक्नोती भवत्यथ खल्वाह व्यौपशाः सप्तसुता भवतीति
 कथेदं ब्राह्मणं स्यादित्युत्तमाया द्वाध्यासाया इत्या-
 हुरेकाध्यासे पूर्वे द्वाध्यासोत्तमा तस्या इदं सभिनन्दं
 ब्राह्मणं वदेदित्यपि वा समस्तब्राह्मणं मेव स्याद् व्यौप-
 शोत्तमेत्युधसोभ्यासब्राह्मणं मन्य इति वार्पगण्य एव
 सिव ब्राह्मणं भवतीति अमितो ऽयकारं तस्माच्छृङ्गे
 तीक्ष्णीयसी स्तूयादित्युपशोक्तानि शृङ्गाणि भवन्ती-
 त्यथ खल्वाह दिशः पञ्चपदा दाधारत्तूङ् पट्पदा
 छन्दास्ति सप्तपदां पुरुषं द्विपदेति प्रतिलोमं
 वदति ० वादतश्चिद्रोहो भविष्यतीति सप्तपदा प्रथमा
 शक्नोती पट्पदा द्वितीया यद्वि प्रथमाया उत्तमं पदं
 तद् द्वितीयायाः प्रथमं प्रगाथः सानुपृष्ठमिति पञ्च-
 पदोत्तमा यद् द्वितीयाया उत्तमं तत् तृतीयायाः
 प्रथमं च द्वितीयं च नवपदाः पुरा बभूवुरिति लाम-
 कायनस्ताम्यो रेवत्यो निर्मिता द्वे प्रथमायाः पदे
 त्रीणि द्वितीयायाश्चत्वारि तृतीयायास्तदप्येव सिव
 ब्राह्मणं भवति सिमाय्यो ह्यधि रेवत्यः प्रजायन्त
 इति नवपदा एव भविष्यन्तीत्युधस्याय्यस्य पदं चानु-

संहरत्यपि नवपदा एताभिरूपतरा न विपर्याये
त्रिणव इति ॥ १३ ॥

॥ इति निदानसूत्रे तृतीयः प्रपाठकः ॥

॥ अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥

अथ खल्वाह गायत्र मयनं भवति चैष्टुभ मयनं
भवति जागत मयनं भवतीति किमयनं स्यादित्यू-
धसि विकारो दृष्ट इति गौतमधनञ्जयौ य एष
मध्य जधसो ऽथकारस्तए स्वरिति कुर्यात्तद्वायव
मयन मयेति चैष्टुभ मिडेति जागतं तदाहुर्विकृतो
ऽथकारो ऽविकृतस्य को विकारो ये चाभित इडेति
विकुर्यादिति सर्वं मेवोधर्विकारार्थं सागच्छतीत्यपरए
सर्वं मेवोधर्विकुर्यादित्यथाप्याज्जरविकृत मेवोधः स्या
दन्त्येडा मेव कुर्यादन्ताख्यानि कर्माणीत्यथाप्याज्जुर-
विकृतेशान्त्येडा स्याद्यदेव प्रागन्त्येडायास्तद्विकुर्या-
त्तदायनं भवतीति ते कथ्यहेतोर्जागत मयनं समा-
रक्षन्तेति नेदं जागत मिति आश्लिष्यमाणो यानि

त्वन्न निधनानि तानि स्वरिति कुर्यात्तद्वायन्न मयन
 मपेति चैष्टुभ मिडेति जागत मपेदं मिथ्यनिधनं
 सर्वाभिप्रायं यथेद मधीमह इत्यूर्ध्वं शकूरीभ्यः पञ्च
 पुरीषपदानि पञ्चाक्षराणि तेभ्यः प्रस्तावयति न प्रति-
 हारयति न शश्वदेकेऽध्यासपुरीषपदानां प्रस्तावयन्ति
 प्रतिहारोपायान् प्रस्तावोपेयादिति प्रस्तावयामी
 वय मन्यदिदं शकूरीभ्यस्तत्कथ मप्रस्तुतं क्रिय-
 तेति सपरोधात्तु नूनं प्रतिहारोपेयात्ते खल्विमे
 वहवः प्रस्तावाः कथ ओङ्कार इति प्रस्तावनिमित्त
 ओङ्कार इत्येके प्रस्तावे प्रस्ताव ओङ्कारेणाटदीता-
 थापग्राह रसो वा एष साम्नां यदोङ्कारो नैतेनाति-
 रेकोऽस्तीति प्रथम एव प्रस्ताव इत्यपरः स्तोत्रीयाया
 एतान्यङ्गानि भवन्ति सकृन्नु खलु स्तोत्रीयाया ओ-
 ङ्कारो भवत्यथापि परिचष्ट ऊर्ध्वं प्रतिहारादोङ्कारेणा-
 दान मथाथेव मन्यैः सामभिः समाधिरिति ॥ १ ॥

ते खलु शश्वदेके पुरीषपदैः प्रतिपद्यन्ते पञ्च-
 विधेन पञ्चमग्राहः पृष्ठं प्रतिपत्स्यामह इत्यथापे-
 वं शकूर्यवसानं स्तोत्रं भविष्यतीत्यथापग्राह
 गोष्ठः पुरीष मिति कृत्वा वै गोष्ठं पशूनुपाकुर्वन्त्य-
 न्ततो वयं कुर्म एवं च छान्दसोऽध्यायोऽपि चैवंपञ्च-

विधं पञ्चसखाङ्गः पृष्ठं मनुसंस्थाप्यत इति यद्दे-
तद्गोष्ठं पुरीष मितोष्ट्रा वै पशून् गोष्ठं कुर्वन्त्यथापि
पश्चार्द्धसेवि पुरीष मिति तत् खलु सर्वाभिः सह
स्यादित्याहुस्तृचदृष्टय इमा भवन्ति लोकदृष्टयस्तदि-
द मन्ते ऽनुपङ्गस्थाने समाध्यातं भवत्यथापेयं सर्वाः
सपुरीषा भविष्यन्तीति व्यवयद्याभविष्यदतिगुरु चाद्य
वै विष्टावान्तेषु विष्टावसमाधय इति व्यवयस्यैव
गुरु चाद्य वै पर्यायान्तेषु पर्यायसमाधय इति व्यवय-
स्यैव गुरु चाद्य वा उत्तमा मेवानुचरेदतया हि
सहोत्पन्नं भवतीति व्यवयस्यैव गुरु च सकृदन्ततः
स्यादित्याहुरेतच्चासां लघिष्ठं मपि चैव सव्यवायो-
ऽद्यापि परिनिष्ठायाशिष्य मुद्दिखान्ते ऽनुज्ञां वदि-
ष्याम इत्यथापि पश्चार्द्धसेवि पुरीष मिति तासां धर्मो
नियुज्यते न व्याहरेन्नाग्रीयादभिनवाचव्यासीत पूर्वे
कोऽयं ब्रह्मणो भवति तन्नो ह प्रतिबन्ध प्रदहेदेत
मेवाहं ब्रह्मचर्यधर्मं मन्य इति गौतमस्तत्ततिगुरु
चाभविष्यदपि च नो ह मरणाशङ्क मिमस्तु सर्वशु-
न्दस्या भवत्यासां मे चरतः सर्वशुन्दसा मिव व्रतं
चरितं भविष्यतोत्यथाप्याहुर्यानि रूपाणि ब्रह्मचारी
न पश्यति तान्यासन्नाग्रीति लब्ध्वा हैनां त्समावत्य

भवति त मेतद्रूपेभ्यश्च रसेभ्यश्च समवुरुन्ध्वमन्यत
इति ॥ २ ॥

तासां खलु त्रीन्संवत्सरान् ब्रह्मचर्यं चरेत् कृष्ण-
वस्त्रः कृष्णभक्ष आचार्याधीनस्तपस्वी तिष्ठेद्दिवा-
ऽऽसीत नक्तं साय प्रातरुदकोपस्पर्शी सर्वभूतेभ्यः
पन्थान मदददर्षति शरणं नातोयान्नित्यं स्निग्धवासा
बुभूषेदुदकसाधवो हि महानाम्ना इत्येवं खलु चरतः
क्रामवर्षी पञ्चन्यो भवत्पुदकोपस्पर्शनं किमर्थं
मित्यनुक्ताः शक्यस्ता एव प्रविशन्मन्यत इत्यपि वा
पशूना मेव पायनार्थं स्यात् पशूक्ताः शक्य इति
खलु प्रथमा स्तोत्रीया मनुगायाहोरात्रे वाग्यतः
परिणद्धाश्चासित्वा तस्याः संवत्सरं ब्रह्मचर्यं चरेद्देव
मेव द्वितीयाया एवं तृतीयायास्ते खलु शश्वदेके
प्रथमत एव परिणद्धन्ति प्रथमत एव यथा न प्रवक्ष्य-
तीत्यध्यासं प्रत्येकेऽध्यासं प्रत्यध्यसिष्यामह इति तं
प्रातरभिवीक्षयन्ति यान्यप्रवक्ष्यं मन्यन्ते योऽग्निं
वत्समादित्य मपोऽभिच्यख्य मित्यपोज्योतिर भिच्यखा
मित्यग्निं पशूनभिवारुय मिति वत्सं स्वरभिच्यखा
मित्यादित्य मथाप्येतद्वैवैता भवन्त्याप इवाग्नि-
रिव वत्स इवादित्य इवेत्यथ खत्वाह पार्थुरश्मं राज-

न्याय ब्रह्मसाम कुर्याद् वाह्निरं ब्राह्मणाय रायोः
वाजीयं वैश्यायेति पार्थुरश्मं चेद् ब्रह्मसाम स्याद्वाह्निर-
हिरक्षैवर्चु कुर्याद्यद्यु वै रायोवाजीय मेते एव वाह्निर-
हिर रायोवाजीये सप्तोत्तरीये अन्योन्यस्य स्थानं
यतिहरेत् कथं मुभयेषु समवयत्तिस्त्रिति भुम्नो वशं
नयेद्गृहपतेरित्येकेऽपि वा वाह्निर मेव कुर्यान्नित्यञ्च
श्रेष्ठवर्णीयं चेति वैश्वामित्रस्तोत्रीये षोडशिना स्तूय-
मान आष्टमिक मुक्थस्तोत्रीयं प्रति निदध्यात्सञ्चा-
राय वीङ्गस्तोत्रीये वसिष्ठस्यप्रिय मनुकल्पयेद् वसि-
ष्ठस्यप्रिय मनुकल्पयेत् ॥ ३ ॥

अथ पष्ठेऽहनि रेवतीषु वारवन्तीयं पृष्ठं भवति
तदेके प्रत्यक्षं ब्रुवत एतत्पृष्ठतौ दृष्टं भवतीत्यथापि
यद्रेवत्यः पृष्ठं सभविष्यत्यवमान आसां धर्मं मक-
रिष्यन्नित्यथाप्यानुहृपाग्निष्टोमसाग्नि वारवन्तीयस्यै-
वानुरूपं कल्पयतीति रेवत्य इत्यौष्टाक्षी रेवती पृष्ठा-
नां सृष्टिब्राह्मणं भवति तासां धर्मो नियुज्यते
तद्गवां घोषोऽन्वसृज्यतेत्यथापि प्रतिपद्भिः पृष्ठानि
संवर्णयन् रेवतीरेवाभि संवर्णयति पृष्ठं च विश्वजिति
आथापि पृष्ठास्तोमात् पृष्ठानि च्यावयन् रेवतीरपि
च्यवत्यस्यथाप्यनुगृहीतपृष्ठे रेवतीरेवानुगृह्णातीत्य-

• घापि परोक्षपृष्ठोपाङ्गपृष्ठयोरनुगृहीतपरोक्ष इति वार-
वन्तीय मेवानुगृह्णाति यदेतदेतत्प्रकृतौ दृष्टं भव-
तीति बाह्येनैव कारणं वदति यदेतत्प्रवमान
आसां धर्मं मकरिष्यन्नित्युपाप्तं पृष्ठत्वः स्तोत्री-
येण सन्त्यते यदेतद्वारवन्तीयस्त्रैवानुरूपं कल्पयती-
त्युक्तं वारवन्तीयस्य परोक्षं तदेतद्वैवर्तीयपरोक्ष मेव
भवतीति ॥ ४ ॥

अथ खल्वाह प्रायणतो द्विपदाः कार्याः उदय-
नताः इति कथं प्रायणतः स्युरिति प्रथमेऽहनीत्याहु-
रेतच्च प्रायणं भवत्यथापि दृश्यते प्रायणीयस्योक्तत्वं
चतुर्विंशत्य तथा षष्ठ्याऽग्निष्टोम्यं यथाभिपूविक
द्वितीय इत्यपर मेतदुक्तानां प्रायणं भवत्यथाप्येव
मुक्त्यतिहारः सिध्यत्यथाप्येवं प्रकृतिसविधतरं
भवतीति कतमावृत्ते पृष्ठे सः स्थाधर्मा इत्यावृत्त-
त्वापान्त एव स्युरित्येके यदा षडहः सन्तिष्ठत इति
हि भवतीत्यथापि षडहधर्मा इत्याचक्षते न चैतत्
षष्ठ्य साधियो ययो च प्रथमस्य त्रयस्त्रिंशत् त्वेव
संस्थाया मित्याचार्या एतदावृत्ते रूपं य इत उपक्रम
धर्मः स परस्तात्स्थधर्मा यः परस्तात्स्थधर्मः
स इत उपक्रमधर्म इत्यथापि य एनानावृत्तस्थान्त

परिहरेत्सर्वाण्येव नूनं सोऽन्तलक्ष्यान्नावृत्तस्थान्तं
परिहरेदिति ॥ ५ ॥

त्रीणि दशरात्रस्य विच्छिन्नानीति शश्विडल्यः
पञ्चमं सभितो हे पृष्ठे पूर्व मेकं * तेषां सन्तानाय
सन्तनीत्यनुपूर्वं सूक्तानुरूपांश्छन्दोमान् करोति
पृष्ठाच्छन्दोमाना मकुतकारायाथापाप्रकृतवादः प्राक्-
सूक्तानुरूपयतेत्यथापि प्रज्ञापयति स एस्तावेपु प्रजा-
स्थान मभ्यवर्द्धयिषीद् बृहद्रथन्तरे पृष्ठे न हि पाडहि-
कान्यनुभवन्ति नो व्यलुलुसीदथापि शिथिलोक्तास्तेषां
अत्यक्षाभ्यां पृष्ठाभ्यां दृढीभावो भविष्यतीत्यथापि तम
उक्तास्ते एते ज्योतिषी साम्ना स कस्य हेतोर्बृहत्पूर्वं
युक्त इति कृतयोः क्रियमाणयोरिपाकृतकृतिरथापि
स्तोमप्रत्यवाये पृष्ठतो रोह मदिदर्गयिषीदर्थोक्तं बृह-
दित्यथापौदं वृतस्थानं बृहदाग्नितया व्रतस्य मानस-
तया ते व्यत्यासमर्थुंस्ते तरकुशलं वाडिधनानि माध्य-
न्दिनान्यन्यान्वैडान्यार्भवान्त्यानि सवनच्छन्दसो
रनुयहाय ॥ ६ ॥

अर्कपृष्ठान्यैद्विनो ऽधीयते सैषा छन्दोमानां
पृष्ठभक्तिस्तेषां पृष्ठत्वे तिष्ठमानो न साक्षात् करोति

बृहद्रथन्तरे वा निकामयमानः पूर्वा चार्भवे करो-
 त्येवं नैदीयसि पृष्ठानां सप्तमे ऽहनि कृताकृती भव-
 त्यब्राह्मणविहितत्वाकर्त्तव्य इत्याचार्याः कृन्दोमानां
 चार्कसमाधिर्यथा चैतान्येङ्गिनो ऽधीयते कृन्दोगाश्वा-
 पेन मेके ऽधीयते ऽद्यापि सङ्गोघे ऽनुगृह्यते यथा त्रिवृ-
 त्ति दशरात्र इति नवमे ऽहनि १मे स्तोमे सति साध्या-
 सां बृहतीं करोति कस्य हेतोरिति साध्यासा पूर्वं
 ऽहनि कृता स एव सप्तत्ययवायो ऽद्यापि वह्निं चरति
 तस्याः पथ्यता मापिपादयिषीहाशरात्रिकाणां
 द्रव्याणां पथ्याख्या ऽद्याप्येतस्या मेवैतत् सामयोगत्
 साधीयोभ्यश्रुत इति चैककुम्भस्य निधने विवदन्ते
 पदनिधनाना मित्येके यादृशे इमे ऋगक्षरे तादृशे,
 इमे भवत इति वह्निर्निधन मित्यपरं वह्निर्निधन-
 स्थाने च युज्यते ऽपि चास्य निधनवादी भवति वह्नि-
 र्निधनाना मुत निधनवादा भवन्तीत्यथाप्यापद्यते
 ज्योतिर्विचारान्यत्पदनिधन सभविष्यद्यत् परेक्ष्यत
 ज्योतिष्टोमीं मात्रां नास्य प्रतिनिष्कारं कल्पयति
 वह्निर्निधनस्येव सत इति सत इति ॥ ७ ॥

अथ दशमे ऽहनि चतुर्ह्वयत् होतुराज्यत् समा-
 मनामस्तस्य मध्यमे भवतस्तानूनपाती च नाराशत्सी

च इयानि कुलानि भवन्ति तानूनपातन्तानूनपातेषु
 कुर्यान्नाराण्सीं नाराण्सेषु वसिष्ठश्चनका अत्रयश्च
 वध्यश्चाश्वकर्वाश्च सङ्कृतयश्चैतानि नाराण्सान्यथे-
 तराणि तानूनपातानीति कथं मुभयेषु समवय-
 तिस्रति भूमौ वशं नयेद्गृहपतेरित्येके ऽपि वा तानून-
 पाती मेव कुर्यादेपा भूयिष्ठानां कुलानां भवत्यपि
 चैता मेवैके ऽधीयते ऽथाप्येपा समारब्धतरा भवतीत्यथ
 मानसं दशमस्य भवती३ सर्वस्याहो एव दशरात्र-
 ज्ञेति दशमस्येत्याहुर्नैतद्दशमेनाह्ना * विप्रयुज्यमानं
 पश्यामी ऽथापि दशमधर्मा इत्यावक्षते ऽथापि सार्द्धं
 मानसेन विराट् सम्पत्सिद्धात्यथाप्याहुः सर्वं मेवेद
 महः पुरा मानसं वभूव तदतिगुर्विति वाच८ समा-
 पादयान्चक्षुरेकस्तोत्रं चित्तं धर्मं मनु प्रनुवन्त्स्यास्य-
 तीत्यथापि वागुक्तं महः संयुक्तं महः संयुक्ते वाड-
 मनसे भवत इति न दशमस्येत्यपरं मुपरिष्ठात् पत्नी-
 संयाजानां भवति यन्नूनं दशमस्याभविष्यत् पुर-
 स्नात्पत्नीसंयाजानां मभविष्यदित्यथाप्यत्र त्रिकं स्तोमः
 कथं त्रयस्त्रिंशं कृत्वा समाने ऽहनि त्रिकं पर्य-
 वयिष्यदित्यथाप्यत्र गायत्रं छन्दः कथं त्रयस्त्रिं-

शदक्षराः कृत्वा समाने ऽहनि गायत्रं पर्यवयिष्य-
दित्ययापि त्रागुक्तं महारन्या वाग्भवत्यन्यस्तनो नास्ति
भूयाद्दशमेनाह्ना सम्बन्धो यथा प्रथमेनेति कापटवः
सर्वं वैतद् दशरात्रस्य सर्वो वैतस्य दशरात्र इति
शाण्डिल्यायन आयामवाचं दशक्रमं मनोऽप्याप्त-
वामसंयुक्तो वाङ्मनसे भवत इति ॥ ८ ॥

तत्र गायत्रीः करोति स्थानं गायत्रीणां यदि
परस्मैपदानो गुर्वेवेदः स्तोत्रं तत्र लघिष्ठं छन्दो चिकी-
र्षीताद्यापेवमाद्यवसानसमाधिः प्रतिष्ठार्थी वाव
गायत्रीः करोतीति तासु विवदन्त ऐन्दुः प्राजा-
पत्याः सार्वराजस्यान्द्रमस्यः सौर्य इति शाकपूणि-
स्तथा धानञ्जयः प्रत्यय आदित्यः प्रत्ययो मनः
प्रत्यये प्रत्ययं तत्र गायत्रं करोति स्थानं गायत्रस्य
यदि परस्मैपदानो गुर्वेवेदः स्तोत्रं तत्र लघिष्ठं सामा-
चिकीर्षीदथापेवमाद्यवसानसमाधिप्रतिष्ठार्थी वाव
गायत्रं करोतीति यज्ञायज्ञीय-गौरीविति-रघन्तर-
वामदेव्यान्धेवंयुक्तानि सामव्यूह इत्याचक्षतं ऽथै-
तस्मिन् ब्रह्मोदो वदति भूयांसीव ह स्म शाण्डिल्यः
प्रदिशति यद्वादोऽश्वत्थिराचे ब्रह्मोदं तदाप्रत्ययिष्य-
द्यथा वैतद् ब्राह्मणा अधिमन्त्रं समुदाहरन्तीति

वरण मत्र भवत्यन्तनिर्वचना आशिष इति वृत्वा
 वरानौदुस्वरीष्ट समभिपद्यन्ते सर्वकृतिं कृत्वा निस्त्र-
 रिता इव मन्यन्ते ऽत आरमान मूर्जा प्रत्याप्राय-
 यन्तो मन्यन्त ऊर्गुदुस्वर इति समाप्ते छन्दोव्यूहे
 सामव्यूहं कुरुत इति गौतमो ऽकृतकारार्थचयस्त्रिंश
 मग्निष्टोमसाम करोत्युपवदिता छन्दोमानां नावसाने
 ऽचिकीर्षीदथापि शिथिलोक्ताः प्रतिष्टोक्तश्च त्रय-
 स्त्रिंशस्तु भवसाने ऽचिकीर्षीदथापि त्रयस्त्रिंशे
 क्रियमाणे त्रिके सार्पराक्षे त्रिंशतः स्तोत्रीयं दशम
 महः सम्पद्यते सा विराडथापेयं द्वादश पञ्चविं-
 शानहः सम्पद्यते नाहीनष्ट साक्षादकार्यष्ट सम्पदा
 चिदेन मुपासगामीत्येतद्वयष्ट शाण्डिल्यम् ॥ ८ ॥

पञ्चदशस्तोत्राज्जगोतिष्टोमात्सपोडशिकाष्ट सप्त-
 त्विकाष्ट रात्रिं ब्रूहीति चतुर्विंशति माज्येभ्य आदत्ते
 हे वामदेव्याञ्चतस्रः साकमश्वास्ते दश गायत्रास्तृचा-
 स्तान् रात्रे स्थाने निदध्याञ्चतस्रः ककुभः सौभरा-
 त्तासां द्वितीयायाश्चतीयायाश्चतुरक्षरं चतुरक्षर
 मुहृत्य हे प्रथमाया मुपदध्या देवष्ट स विराट्प्रथमो
 गायत्रुत्तरो वैतद्वय स्तोत्रीयो ऽतिशिष्टानीतरस्यां
 ककुभ्युपदध्यात्ताष्ट पोडगिनः स्थाने निदध्याञ्च-

तस्यो नार्मेधात्तिस्रश्चोष्णिह एकां चानुष्टुभं ताण्
 पोडगिनः स्थाने निदध्यादति शिष्टास्तिष्ठः कौत्सश्च
 द्वे वृहत्पौ नौधसात्तथा कालेयात्तासा मेका पोड-
 गिनः स्थाने निदध्यादात्ताः सर्वाश्चतुस्त्रिंशदक्षराः
 सम्पद्यन्ते ऽन्तस्थान् प्रतिशिष्टास्तिष्ठः सन्धेः स्थाने
 निदध्याद् द्वे ककुभौ रथन्तराश्चतस्रो यज्ञायज्ञीया-
 स्तासां द्वे द्वे सन्धिस्तोत्रीयेषूपदध्यादेव मेताण्
 सपोडगिकाण् ससन्धिकाण् रात्रिं निर्न्ममीते ॥१०॥

ततः पृष्ठं ब्रूहीति सवनेभ्यः पूर्वस्त्राहः पोडगिन-
 श्चतुर्थे रात्रेः पञ्चमं सन्धेः यष्टं पृष्ठायच्छन्दोमानं
 ब्रूहीति त्रिवृत्पञ्चदशयोः समासश्चतुर्विंशस्तत्
 सप्तमं सप्तदशत्रिणवयोश्चतुश्चत्वारिंशस्तदष्टम
 मेकविंशत्रयस्त्रिंशाभ्यां नवमदशमे सोऽष्टाचत्वा-
 रिंशं नवमे निधाय पञ्चदशपट्कानादत्ते सर्वं
 पोडगिनं ते सप्तत्रिंशत्तृचास्तेषां चतुर्विंशति
 मादाय दशमस्याङ्गोऽष्टावष्टौ पवमानस्थानेषु निद-
 ध्याच्चतुर आज्येषु तथा पृष्ठेष्वेक मग्निष्टोमसाम्नः
 स्थाने तथा सार्पराज्ञे त्रयस्तृचा अतिशिष्यन्ते तान्
 प्रथमस्याङ्ग उक्त्यस्तोत्रीयान् ब्रवीतैव तदुक्थ्यादु-
 क्थ्य मभि संक्रामति त्रिवृतः पञ्चदशमेतां महावृची

सम्पदित्यावक्षत आचार्या दशरात्री महावृक्षस्तस्य
 ह्यग्रं गत्वा स्वर्गगमनमुपपद्यतइति नैषा सर्वस्मिन्
 दशरात्र उपपद्यत इत्यौपमन्यवस्त्वयस्तृचा अति
 शिष्यन्ते तान्यो ऽग्निष्टोमसंस्थ उक्थ्य सोचीयान्
 ब्रवीतापररूप तच्छन्दोमेध्वेवेया सम्पत्तिश्च्यतीति
 तदपेयव मेव ब्राह्मणं भवति दत्त ऐन्द्रोऽत इति
 होवाचाभिप्रतारी काक्षसेनिर्ये महावृक्षद्वारां गच्छन्ति
 क्व ते ततो भवन्तीति पडहं महावृक्ष मधोच-
 क्षयं ह्यग्रं गत्वा विवृत्ताश्चदशयोः पचयोः क्रियां
 दर्शयति तदपेयव मिव ब्राह्मणं भवति त्रिवृत्पञ्च-
 दशावेवस्तोमौ पक्षौ कृत्वा स्वर्गं लोकं प्रयन्तीति
 तयोः समासश्चतुर्विंशस्तस्याष्टाचरवारिणो द्वाद-
 शातिशिष्यन्ते ऽष्टमात्तथा दशमात्स चतुर्विंशो य
 एते सम्पदौ विदुस्ते पक्षिणो ये न विदुस्ते पक्षास्त-
 दपेयव मिव ब्राह्मणं भवति ये वै विद्वांसस्ते पक्षिणो
 येऽविद्वांसस्ते पक्षा इति ॥ ११ ॥

अथातो गवामयनं तदेक एकेनाङ्गाभिविदधते
 ज्योतिष्टोमेनाथैके ऽतिरात्र-चतुर्विंश-नवाहव्रता-
 तिरात्र इति कृत्वा ज्योतिष्टोमेनैव संस्तृणन्त्यथैके
 गोप्यायुषी दशरात्र भित्तुपाहरन्त्येते संवत्सर-

प्रवर्हं द्रव्याचक्षते शङ्काहत मिति चैतस्या सशूर्पी
 वार्कखण्ड आसाञ्चक्रे नानाहोभिर्वयं कल्पयामो
 यथैतद् ब्राह्मण मथ खलु य ऊर्हं ज्योतिष्टोमदशा-
 हाभ्यां यज्ञक्रतवः सप्तभिः पर्यायैस्तेषु ज्योतिष्टो-
 मानां च दशरात्रिकाणाञ्च द्रव्याणा मागमो भवति
 स्तोमान्वितानि स्थानान्वितानि पृष्ठान्वितानि तन्त्रा-
 न्वितानि भागान्वितानि सप्तस्थान्वितान्याशीः स-
 प्रायाणीतिरूपाच्छान्दसान्यायन्यपि च व्यावृत्त्यर्थानि
 तत्रेह चतुर्विंशे यानि सप्तमास्तोमान्वितानि तानि
 यानि द्वितीयात्स्थानान्वितानि तानि यानि ज्योति-
 ष्टोमात् पृष्ठान्वितानि तानि यानि दशरात्रात्
 सर्वाणि रूपाणि क्रियन्त इति तानि यानि छान्द-
 सान्यभिवन्ति प्रवन्ति स्वस्थयनप्रवादान्युपक्रमे ऽभि-
 रूपाणीति तानि तत् खलु बृहत्पृष्ठं रथन्तरं मध्य-
 न्दिनं कुर्म उपक्रमणीय महरिति रथन्तरं द्वितीय
 मिति बृहद्वेके चोभयसामान इति ह स्नाह
 गाण्डल्यायनो बृहत्पृष्ठास्ते रथन्तरमध्यन्दिनाः
 कुशलेनैवं स्वे सवने स्वे छन्दस्युभे वामदेव्योत्तरे
 भवत इति चतुर्द्वयं होतुराज्यं समामना-
 मस्तासां चतुर्थी मुहुरत्युतीभवत्यपरूपा प्रायणार्थं

ऽथाप्येतस्याऽ रणप्रवादो भवत्यपरूपा खल्वयनार्थे-
 ऽय यच्चैतत्सर्वस्वारे भवत्येतां तत्र करोत्यथ खलु पुन
 मन्वहं ब्राह्मणं सन्तं नान्वहं कुर्म एवञ्च रहस्य-
 ब्राह्मणे दर्शयत्यपि च शश्वद् ब्राह्मण मधीयते ते वा
 एते पुत्रातिपुत्रा ये पुन मन्वह मुपयन्तीति ॥ १२ ॥

उद्धरन्त्याचार्यास्त्रैककुभः समानोदर्कयोन्यपरूपं
 प्रायणार्थं तच्चैतत्सौभरं पृष्ठान्वितं विकल्पो वाच्याद्
 ब्राह्मणचोदितत्वादथ खल्वाह सर्वाणि रूपाणि
 क्रियन्त इति तत्र खल्वाचार्या एतेष्वेव द्रव्येषु
 सर्वान्तरात्म्यान्सर्वाणि पृष्ठानि सर्वा विभक्तौर्दश-
 रात्ररूपाणीति भक्तिमात्रेणैव कल्पयन्ति त्रिवृत्-
 पञ्चदशौ चतुर्विंशः सम्पद्यते पञ्चदशसप्तदशान्
 पञ्चैकविंशान् पडेव त्रिणवान् पङ्च त्रयस्त्रिंश-
 न्सर्वाणि पृष्ठानि बृहद्रथन्तराभ्या मुपाप्तान्येतत्
 परोक्षाणि हीतराणि वामदेवेन वै तस्मादिसृष्टान्यु-
 द्दृशीयेन वै तद्धि सर्वेषां रूपमित्यनिरुक्ताया
 निरुक्तं विभक्त-सर्वाभिप्रायं वामदेवेन स्वरविभक्तिः
 पृथग् दाशरात्रिकेभ्यो द्रव्यागमः सम्पश्येदुपवती
 प्रथमादयिष्यवती द्वितीयाद्विद्युतवती तृतीयात्सत्रा-
 साहीयः सस्तोत्रोयं चतुर्धाद खलु साकमश्व

मुक्त्यप्रणये ऽकरिष्यदतिरात्रे तत् कृतं भवति तत्र
 समविचारयिषीत् तत्रैतत्सन्नासाहीयं चाहोपक्रमा-
 दुपक्रमेद् वार्हताद् वार्हते सोढवतीषु सोढवन्नामो
 ऽथेदं कर्म सहेमहीति पार्थपञ्चमा दुद्वंशीयए
 पञ्चाद्यद्वा उद्वंशीयं तदुद्वंशपुत्र इति हि भव-
 तीत्युद्वंशीयेनैव सर्वरूपावाप्ति मेके बहुसप्तमा-
 दिन्द्रे अग्ना नमो बृहदित्यष्टमात् समं तद्वैर्ध-
 यवसे नवमादभीवर्त्तः सप्तोत्तरीयो दशमात् ॥ १३ ॥

॥ इति निदानसूत्रे चतुर्थः प्रपाठकः ॥

॥ अथ पञ्चमः प्रपाठकः ॥

अथैषोऽभिपूवस्तस्मिन्तसारण्ये गेयं छन्दःकृतं
 वभूवेति शाण्डिल्यो ऽर्द्धं मेव प्राग् विपुवतो ऽर्द्धं मूर्ध्वं
 सादित्यवतानि शुक्रियाणि विपुवति स तवग्या-
 वीयानि सामानि व्रत इति समुहति वार्हद्रथन्तर-
 पृष्ठादनित्याभिरनित्योऽयं पडह इत्यपाडहिकी-
 रनित्या इत्याचक्षते ते खलु शश्वद्वाप्तविनः स्तोत्री-

यात् प्रतिपदः कुर्वन्ति यथास्थान मेवानुरूपाननु-
रूपान् वयं प्रतिपदः कुर्मः स्तोत्रीयाननुरूपानेवं
यथोत्तरं स्तोत्रीयानुरूपाणां प्रत्याहारो भवतीति
पङ्कतवशेन नाना प्रतिपदः समानं पर्याप्त मेकाह-
वशेन तेन प्रच्युतं द्वितीयपर्याप्तं प्रथमेऽहन्यनु-
गृह्णात्यथेतान्येव वै यूयिकान्याज्यान्नुद्धृत्य गाय
त्राणि तदिभक्तौनि प्रतिनिदधाति त्रीणि त्रिणिध-
नानि करोति त्रीणि त्रीणि ह्येव पङ्कते ऽवधारित-
त्रिणिधनानि भवन्ति तानि यत्र यथाकृत मन्थय-
त्यायायं प्रायश्चित्तिसाम पष्टेऽहनि चिकीर्षन् पार्थं
द्वितीयं साध्यन्दिनान्त्यं करोत्येतत् पुरस्तात्स्तोभं
क्षत्रसाम वृहति पष्टे ऽभिरूपं तेन प्रच्युत मिह-
वदासिष्ठं पष्टे ऽहन्यनुगृह्णाति स्वरविभक्तैरनु-
ययाय ॥ १ ॥

अथैते त्वाष्ट्रोसाम चाध्वीगवं च तृतीयचतुर्थयो-
रहोर्व्यतिहरति त्राहयोर्व्यतिपद्माय तत्र ता एव
देवताविभक्तयो ऽथ सामान्तविभक्तय एतेषा मेव
द्रव्याणां तद्विद्वाः कल्पयेत् पञ्चमे तु निधनविभ-
क्तिर्न विद्यते पष्टे चेडाविभक्तिस्तत्राम्यावारयन्ति
वार्हद्विरं वानुकल्पयेत् सौश्रवसं वा उक्त्याना

ब्रह्मसाम कुर्याद्गोष्ठं पष्ठे नु कल्पयेदिति तद्य
 त्रिकद्रुका स्तोमाः पाडहिकानि तन्त्राण्यस्ति च
 पडहप्रवादोऽपि चैव रहस्यब्राह्मणे दर्शयति ज्योति-
 प्प्रायणो ज्योतिरुदयनः पडहो ऽभिप्लव इति चैत-
 रेधिणां तां सुमदेवं प्रयुक्तं एवं ज्योतिष्प्रायणो
 ज्योतिरुदयनः पडहो भवति यथास्थान मितरदिति
 तत्र यान्यैकाहिकानि द्रव्याणि स्तोमान्वितानि
 तानि यानि पाडहिकानि तन्त्रान्वितानि तानि
 यानि छन्दोमिकानि त्रयान्तानि त्रयस्ते त्रय ध्रुमे
 लोकसन्मास्त लोकसन्मा स्त इमे बृहद्रथन्तरपृष्ठास्ते
 बृहद्रथन्तरपृष्ठा इमा इति रूपा छान्दस्यान्यायन्यपि
 च व्यावृत्त्यर्थाणि स्त्रादिष्ठां प्रथमस्याङ्ग आर्भवीयां
 करोति या ह्येतस्याङ्ग आर्भवीया भवति न तस्या
 उत्तरे अधीमहे तस्याः शश्वन्माषशरावय उत्तरे
 अधीयते तां ते कुर्वन्त्याभीशवं चतुर्थे नावमिकं
 कुर्यादिति धानन्नप्यो व्यावृत्तये पृष्ठ्याभिप्लवयोद्यातु-
 र्धिक मेवेति गौतम एवेतस्याङ्गः स्तरविभक्तिर्भव-
 तीति भवतीति ॥ २ ॥

अभीवर्त्ता ब्रह्मसानेति तद्य स्तोत्रीयविधिर्यदितः
 समानं साम भवत्यन्योन्यः प्रगाथ इत्यत्यन्तानात्वं

य आमुतं कुर्वते यथा दुग्धा मुपसीदे देवं तदिति
 प्रयुक्तप्रतिषेधस्तथान्वयायः पञ्चसु मासु वार्हताः
 आयन्त इत्यथातः प्रगाथायतानि चतुःशत मैन्द्रा-
 वार्हताः प्रगाथा दशतयीषु ताग्व्यमामनेत्तेषां चत्वा-
 रोऽन्यत्रस्थाना वृहद्व्यन्तरकालियस्तोत्रीया अहरहः
 शयन्त इन्द्रक्रतुरौत्तरपक्षिकः शत मतिशिष्यते तेषा
 मेकं चतुर्विंशे कुर्यान्नून ए शत मतिशिष्यते सप्ता-
 शीतिः सतोवृहत्यस्त एकेन न चिष्शरसातोवार्हता-
 स्तृचास्तेषा मिहैकविंशति माहरति तद्विंशति-
 शत ए सम्पद्यते विंशतिशतं पञ्चानां मासाना माभि
 पूविकान्यहानि भवन्ति तेष्वेतान् प्रगाथान् प्रयुञ्जीत
 तृतीयेऽहनि सतोवृहतीः कुर्वन् य एष पञ्चमस्य
 मासस्योत्तमोऽभिप्लवस्तस्मिन् द्वे सतोवृहतीः कुर्यात्
 तृतीयपञ्चमयो रज्जोर्न हि प्रगाथा अनुभवन्तीति
 तत ऊर्ध्वं छन्दसी संयुज्यादौष्णिहे त्वच एकां गायत्री
 मुपदध्यासतोवृहत्यतिशेष ए समाप्येति गौतमोऽष्टौ
 सातोवार्हतास्तृचा अतिशिष्यन्ते तान् प्रथमे चाभि-
 प्लवे कृत्वा द्वितीयस्य द्वाहे तत ऊर्ध्वं छन्दसी संयुज्या-
 दिति चतुरक्षरैरेव छन्दोभिरेतव्य मिति गायत्र्यां
 चतुर्विंशे ऽभीवर्त्त कुर्यादुष्णिहि प्रथम चाभिपूविके

ऽनुष्टुभि द्वितोये तत ऊर्ध्वं वृहत्या पञ्चमास इत्वा य
 एष पञ्चमस्य मासस्योत्तमोऽभिप्लवस्तस्य पञ्चमे ऽहि
 पङ्क्तौः कुर्यादपि वा पष्ठे तत ऊर्ध्वं त्रिष्टुभ्युत्तमे स्वर
 साम्नि जगत्या मित्यत्रापि सातोवृहत्यतिशेषः समा
 प्येत्येवं गौतमो नव सातोवार्हतास्तृचा अतिशिष्यन्तं
 द्वौ च प्रगाथौ तान्प्रथमे चाभिप्लवे कृत्वा द्वितीयस्य
 च पञ्चाहे पङ्क्तौः पष्ठे तत ऊर्ध्वं त्रिष्टुभ्युत्तमे स्वर-
 साम्नि जगत्या मिति ॥ ३ ॥

छन्दःसंयोगरूपोऽद्यविधिस्तत्स्थाने चातुस्तर्द
 मासशब्दवैयर्थ्यं मिति चेत् पञ्चसु मास्तिन्नति यथा
 पृष्ठ्यायनोऽपवादस्तु लिङ्गेन दद्राणवतीवन्न च सामा-
 न्तरये तत् कर्मास्तीत्येकदेशे यथा कालकृतौ लोके
 कृत मिति वृहत्या चैव त्रिष्टुभा चैतव्य मिति
 त्रिष्टुभि चतुर्विंशे ऽभौवर्त्तं कुर्याद् वृहत्यां प्रथम
 आभिप्लविकेऽपि च वृहत्या मेव चतुर्विंशे वृहत्यां प्रथम
 आभिप्लविके त्रिष्टुभि द्वितीय एव मनुपूर्वं छन्दसोः
 प्रयोगो भवतीति तत ऊर्ध्वं व्यत्यस्येद् वृहतोऽत्रय एव
 तन्मन्य इति शौचिवृत्तिर्वृहत्या पञ्चमास इत्वा य
 एते ऽष्टौ सातोवार्हतास्तृच अतिशिष्यन्ते ये चैते
 चयोऽन्यचस्थाना वृहद्व्यन्तरकालेयस्तोचीयास्तौः पष्ठे

मासि चैष्टुभो व्यत्येद्येद्यदहः कालेयस्तोत्रीये ऽभी-
वर्त्तै. कुर्यात् तरणिरितिसपासतीति कालेय मा-
सञ्चाराद् यदहो रथन्तरस्य वृहत्स्तोत्रीये रथन्तरं
छादपि वा खरसाम्नोरन्यतरस्मिन् रथन्तरस्तोत्रीयं
कुर्यादत्र ह्यन्यासु रथन्तरं भवतीत्यथ त्रयस्त्रिंशत्
प्रगाथ मेकं चतुर्विंशे कुर्यात् सातोवार्हतं त्रय-
स्त्रिंशायने ऽभिप्रयुञ्जीता ऽपि वा न सतोवृहती-
राद्रियेत य एव चतुर्विंशे त मनुसंहरेदिति ॥ ४ ॥

एतेनैवोत्तराणि द्रव्याणि व्याख्यातान्या द्विप्र-
गाथाद्यथाकारो पुरस्तात् प्रगाथान्स्वात्तथोपरिष्ठा-
दिन्द्रक्रतौ सामानि प्रतिकल्पयेत् तावन्ति तच्छन्द-
स्थानि निधनवन्ति यदि तच्छन्दस्थानि न विद्ये-
रन्नपि छन्दसानि कुर्याद्यान्यभिरूपाणि श्रुर्गीति-
तश्च निधनतश्च कतम एषां कल्प इति प्रथमौ
प्रतिषिद्धावित्याहुरथेतरे सर्वे कल्पा अपि वा द्विप्र-
गाथ मेव कल्पः छादोपदर्शो नूनं पूर्वानल्यक्रमी-
दिति ते कस्य हेतोः षट्प्रगाथ मयनं समारप्स्य-
न्तीति नेदं षट्प्रगाथ मिति शाण्डिल्यायनो यः
षट्प्रगाथं चिकीर्षेन्न सतोवृहतीराद्रियेतापि य एव
चतुर्विंशे त मनुसंहरेदिति स खल्वय मभीवर्त्तः

षट्प्रगाथानधितिष्ठति पूर्वस्त्रिंशन् पक्षसिद्धेश्च सतो-
 वृहतीरेव मेवेन्द्रक्रतुरुत्तरे पञ्च प्रगाधिकानि हे
 सतोवार्हते विकर्णं सष्टमं मेव मनयोः समाधि-
 रित्यथैतत्सुज्ञानं मौष्णिह मा विपुवतः सर्वत्र
 पृष्ठपञ्चाहवर्जं मतिराचाञ्चायथाकामकल्पाद्वादे-
 तीषा मज्जां तदभिस्रवस्य रायन्तरेष्वहं सुर्विचार्यते
 पृष्ठे चैव मिष पडहे नाना स्वर्णिधनानि भविष्य-
 न्तीति पृष्ठं मेव क्षिन्दन् व्यूहेत् समूहेदिति व्यूढः
 स्यादिति शाण्डिल्यायन एष मन्त्रयिर्दर्शनं भव-
 त्प्रयागेऽयं पुराण माचार्यवच इति समूढः स्यादिति
 धानक्षय्य एष न्याय एव हि ज्योतिष्टोम एवं दश-
 रात्रस्य प्रथमस्त्राह एवं दशमं मेव महीनैकाहा
 इत्यथामि समूढ एव पूर्वं उत्पन्नो ऽपरो ब्रूढ एवं
 च रहस्यब्राह्मणे दर्शयत्येव मिष ब्राह्मणं भवति
 छन्दांसि वा अन्योन्यस्य लोक मभ्यध्यायन्नित्युत्पन्नस्य
 लोको नाम भवति ॥ ५ ॥

अथापि विलुप्तो ब्रूढः पडहेन हि त्रिष्टुभः
 प्रतिपन्नां लभते न जगत्सो माध्यन्दिनान्तान्न गायत्रा
 आर्भवान्तान् यत्रैवं खल्वेतच्छन्दांसि विप्रच्युत्य
 दशमे ऽहनि सम्प्रकल्पन्ते तत एव व्राहः सिध्यतीति

तदपेक्षं मिव ब्राह्मणं भवति नर्त्तं छन्दोमेभ्यः पृष्ठो
वृह मानश इत्यथापि समूहेन षडहेन सम्प्रयुक्तो
भवतीति तस्यैके प्रब्रवद् बहिष्पवमानं कुर्वन्ति न
ह्येता वृहकारिता इति नवाहयोगा इमा भवन्तीति
धानञ्जयः कथं मसमापयिष्यन्नवाहं नवाहयोगाः
कुर्यादिति तत्र नित्या वुपपन्नौ कविमानभिपुवन्त्या-
येन पार्थ द्वितीयस्य माध्यन्दिनान्त्य मभिपुवन्त्यायेन
नित्याभिः समूहति नित्योऽयं षडह इति तत्र
तान्येव सामूहिकानि यान्यभिप्लवे जनिवाण्येव मेवै-
तदन्यत्तदेतत्तस्योन्निकामः कारयतीति कथं पृष्ठे
ऽभीवर्त्त इत्यकर्त्तव्य इति शौचिवृद्धिः पञ्चसु मासु
बार्हताः प्रगाथा आप्यन्ता इत्येते पृष्ठगादेवैषाप्तिः
सिध्यतीति कर्त्तव्य इति गौतमो यत्स्यामावसृजेयुरव-
स्यर्गास्त्रोकात्पटोरन्निति हि भवतीति पृष्ठे वा अखैतत्
सतोऽवादीन्न ह्येनं के च नाभिप्लवाच्चग्रावयन्तीति तं
खलु वृहतोषु कालेयद्वितीय मनुकल्पयामः सन्तान-
रूप मस्मिन् भवतीति कथं मभिजितोत्थकर्त्तव्य
इति शौचिवृद्धिः कर्त्तव्य इत्येव गौतमस्तत्पृष्ठेनैव
व्याख्यात मथाप्येष एवं क्लृप्त एवैकाह आगच्छत्यभी-
वर्त्तमध्यन्दिन इत्यभीवर्त्तमध्यन्दिन इति ॥ ६ ॥

अथैते स्वरसामानस्तानग्निष्टोमानाह नवाह-
कारिणः कुर्युरुक्थ्यानेकविंशत्यहकारिणो योऽन्यथा
कुर्यादकुशलः पुरुष इति विद्यादथैषां पृष्ठन्तोत्रीया
आनुष्टुभा एकवृहतीका अनुष्टुभौ पूर्वे राधन्तरयो-
र्वृहत्युत्तमेत्येतदेव विपरीतं द्वितीये चतुर्थं च तृतीयस्य
भवति तासां तृतीया मुहृत्य चतुर्थी तृतीयां कुर्म
एषा वृहती भवतीत्यथ यत्रासु षोडशिसाम भवति
सर्वास्तचानुष्टुभो भवन्ति यत्र खलु वृहद्रथन्तरे ते
करोति स्वराणां मेव पृष्ठत्वे तिष्ठमानो ऽथ स्वराण्या-
नुष्टुभान्यनुष्टुप्स्विति तत्रयान्यैकाहिकानि द्रव्याणि
पृष्ठान्वितानि तानि यानि षोडशिकानि तन्त्रान्वि-
तानि तानि यानि छन्दोमिकान्यभिप्लव एव तानि
व्याख्यातानि क्षुल्लकवैष्टम्भं प्रथमे ऽहनि करोति
दिगनुयहायादिक्ता मत्र स्वरं भवति तेन प्रच्युतः
हि तं तृतीये ऽहन्यनुष्टुप्स्विति पक्षसोः सन्तानाय
विकल्पयन्त्य ऽनुष्टुभो मध्ये निधनान्यैडान्यनुजिघृ-
क्षन्तः स खलु विकल्पयन्स्वराण्यन्त्यानि कुर्याद-
विकल्पयन्नेडानि विकल्पयन्तश्चोत हैके विकल्प-
यन्तश्चैडानैव कुर्वन्ति तृतीयसवनज्ञात्रेण विक-
ल्पयन्स्वेवस्वराण्यन्त्यानि कुर्यादविकल्पयन्नेडानि

वसिष्ठश्च प्रियं चतुर्थाद्याथान्तर्यात् प्रत्याहरति तैरक्ष्यं
वेति विचारयन्त्युद्देश्यबाध मिहानुगृह्णात्यामही-
यवं द्वितीयात् प्रच्युतं तृतीये ऽह्न्यनुगृह्णात्यत्र
स्वयोनि भवतीति ॥ ७ ॥

अथैष विपुवाणस्तत्र खलु बृहद्रथन्तरे करोति
शुक्रियाणा मेव पृष्ठत्वे तिष्ठमानो ऽथापि स्वर्गोक्तो
विपुवाऽस्तत्र स्वर्गोक्ते बृहद्रथन्तरे अचिकीर्षींस्ते यत्प-
वमानयोर्निदधाल्येतदेनयोरपयतोः स्थानं भवति ते
गद् बृहत्यां चानुष्टुभि चैतौ नेदिष्ठिनौ चातुष्पदावा-
वापा विति तत्र खलु गोदान् करोत्येतदन्ततन्वतर
मन्तं विधेयं भवति मध्यपरस्तत्र यान्यन्तलक्षणानि
(मध्यलक्षणान्य- •) ज्योतिर्विधानि शान्तिविधानि
शुक्रियसङ्गान्यभिरूपाणि तान्यथ खल्वत्रानुष्टुभः
प्रतिपदः करोति यथैतद् ब्राह्मणं मुपवर्ती वयं परमे
ऽहनि परमां प्रतिपदं कुर्मि यान्यन्यानि बृहद्रथन्तरा-
भ्यां पृष्ठानीति ह स्माह शाण्डिल्यायन उपवत्येव
तेषां कुशलेनोपोह्येव तानि बृहद्रथन्तरे इत्यथा-
प्रात्मेक्तो विपुवाणस्तं प्राणोक्तया गायत्र्या प्रत्यपि-
त्सोदान्तो ऽनादान्त मिति वा वातेनावहतिविति माय-

शरावयोऽग्निरिन्द्राय पवत इति शुद्धास्तस्या उत्तरे
 उपवती चाग्रियवती च तत्रैके नाभीवर्त्तं कुर्वन्ति
 पौर्वपक्षिकोऽयं भवत्यथाप्येवम् सुज्ञानेन समाधि-
 रिति मध्यन्दिने वयं कुर्म एव मिव ब्राह्मणं भवति
 तादुभौ विषुवति कार्याविति यदेतत्सुज्ञानेन समा-
 धिरित्यार्भञ्जवरं तद्वति नो पूर्वपक्षिक मूर्ध्नि पृष्ठाद-
 चिकीर्षीत् ॥ ८ ॥

अथ खल्व्वाह त्रिष्टुब् जगतीषु भवतीति कथ्येदं
 ब्राह्मणम् स्यादिति पृष्ठाग्निष्टोमसाम्नोरित्याहुरेते क-
 ल्पाख्याते भवत इत्यथाप्याहुस्त्रिष्टुभ एवेमा जगत्तद्वृ-
 त्तयो भवन्तीत्यथाप्याहुस्त्रिष्टुभजागतादेवेमाः सूक्ता-
 दाहता भवन्तीत्यथाप्याहुर्जागत मेवाचैकां पदं भवती-
 त्यपि वा सम्यद एव ब्राह्मणम् स्यादपि वा योनि-
 वादश्च कर्मवादश्च स्याज्जागतम् हि सत् त्रिष्टुप्सु
 क्रियत इति समसितश्चास्त्रिष्टुब्जगतीर्मन्य इति
 कौत्सस्त्रिष्टुब्जगतीषु भवतीति सति कि मन्यत्
 समासादित्यावृत्ते पृष्ठेऽभीवर्त्तलोके सामानि
 प्रतिकल्पयेदिति गौतम एवं च पक्षसोः समाधिरपि
 चेवम् स मा मेन्द्रक्रतुरनुष्टुप् इति तत्रैतेषा मेव
 चत्वारि यान्यभिज्ञवे वासिष्ठा गौडवे च द्वितीयप्रथम-

योरङ्गोः शुद्धाशुद्धीयं चेति विचारयन्ति शाण्डिल्य
 एतदक्षरणिधनं भवतीति नाद्रियेतेति शौचिवृत्ति-
 स्तदभीवर्त्तनेव व्याख्यात मथापि नित्यान्येवाभिरूप-
 तराणीतीन्द्रक्रतु मस्तूयमान मनुशंसयन्तसामानि
 प्रतिकल्पयेदिति गौतमो जनिचं विप्रजिति यानि
 पृष्ठेऽभीवर्त्तलोके तानि दशरात्रिके पृष्ठे तेपां
 चत्वारि छन्दोमेषु यथाभागं यथापृष्ठं वा पौरुमीढं
 व्रतेन ज्ञात्रेण श्येतं वा तन्त्रज्ञात्रेणैवं वा खलु
 कुर्यान्न वाद्रियेतासामा न मिन्द्र क्रतु मनुशंसयितु
 मिति ॥ ६ ॥

अथोप दशरात्रं सम्भरतां पूर्वं पक्षसि विचारो
 भवत्यतिरात्रचतुर्विंशे जैनभिन्नवान् पृष्ठ मिति
 कृत्वा पञ्चायनमासानुपेयुरभिजित् स्वरसान्नो न
 त्रिंशत्तमा मुपसम्भरन्त्यथैतं दशरात्र मेक आवर्त्त-
 यन्त्यावृत्तिसाधूत्तरं पक्ष इति न वय मावर्त्तयामो
 ऽनुपेतं पूर्वं पक्षसि तं कस्मादावर्त्तयामेत्यथापि नियुक्त-
 मानसो भवति यद्यु हैन मृते मानसादावर्त्तयिष्यद्दशमं
 च मानसं चरद् व्यवयिष्यद्यद्यु वै स मानसं व्रतं च
 मानसञ्च व्यवयिष्यदपि चाकृतेन दशरात्रेण मानस
 मध्यशाययिष्यत्य कस्य हितोरकृतेन व्रतेन मानस

मधि गाययतीति वृतसाम्बन्धात्प्राजापत्यं व्रतं प्राजा-
पत्यं मनः सर्वाग्निवृतं सर्वाग्निमनस्तदपि शश्वत्
सांवर्गजिता गीतमा उपरिष्ठाद्गतस्य मानस मधीयते
प्राकृतेः वृतेन मानस मधिगेषयामेति सामान्यात्तु
वय मनधिशाययन्तो मन्यामहे ऽथैतान्यक्षिपयन्त्यहा-
नीत्याचक्षते विरात्रवतुर्विंशे नवाहङ्गोऽप्रायुषी दश-
रात्रं यतातिरात्रे अक्षयणादनप्रक्रमणादित्यनप्रक्रम-
णादेति ॥ १० ॥

अथातः संवत्सरा वर्गाणां पञ्चसंवत्सरा वर्गा-
स्तेषु धीरो मनीषया कर्मण उपसदो विद्यात्संस्था
वैषु वृतानि च षट्त्रिंशो नो नवोनष्ट षडहोनो ऽथ
सावनो ऽथाष्टादशभिर्ज्यायानहोभिः सावनात्परो
नक्षत्रं सिद्धं मासश्च तस्य चैव त्रयोदशी चान्द्रमसः
सावनश्चोभावथाष्टादश्युत्तमो ऽष्टासप्तत्रिंशतं पौर्ण-
मास्यां प्रसाधयेद् गवामयनस्योपायश्चतुरः प्रति-
पादयेत्तेषां नक्षत्रः प्रथमस्तस्य सप्तविंशिनो मासाः
स्तप्तविंशतिर्नक्षत्राणीति तस्य कल्पः प्रथमस्य प्रथ-
मस्याभिप्लवस्य स्थाने त्रिकद्रुकवग्रहं कुर्यात्प्राग्विपु-
वत उत्तमस्योत्तमस्योर्ध्वं विपुवतस्ते खल्वभिप्लवतन्त्र
एव कृष्णाः स्युरित्येक एते चेहाधिकृता न चापि निव-

र्त्तयत्यथापि दृश्यते त्राहस्ताहतन्चे कृत्तो यथा स्वर-
सामानस्त्विकद्रुकपञ्चाहश्चाभिप्लवतन्चे सप्तदशरात्रे
स्वरतन्त्रा इत्यपर मेवञ्च तन्त्राविलोपोऽपि च
सूत्रेषु चिकद्रुकत्राहः स्वतन्त्रो भवत्यथ नवोनक्षत्रैवं
त्रयोदश मासाः सम्भार्ययोर्मासयोर्नवाहं लुम्पेच्चतुरह
मेव प्राग्विपुवतः पञ्चाह भूर्द्धं तस्य कल्पः प्रथ-
मस्याभिप्लवस्य स्थाने ज्योतिषं च गां च कुर्यात्प्राग्
विपुवत ऊर्द्धं विपुवत उत्तमस्याभिप्लवस्य स्थाने
ज्योतिषं नात्र विपुवानभिभवत्युत्तरे ऽत्र पक्षसि
विपुवानुपसङ्ग्रायत इत्यथ षडूनाद्यान्द्रमसाः षट्
पूर्णापक्रमा ऊनावसानाः पूर्वे पक्षसि मासाः छुह्नो-
पक्रमाः पूर्णावसाना उत्तरे तस्य कल्पः प्रथमस्य प्रथ-
मस्याभिप्लवस्य स्थाने ऽभिप्लवपञ्चाहं कुर्यात्प्राग्विपुवत
ऊर्ध्वे मासैपूत्तमस्त्रीत्तमस्त्रीर्द्धं विपुवतः ॥ ११ ॥

व्याख्यातः सावनः स एष आदित्यसंघर्षसरो
नाक्षत्र आदित्यः खलु शश्वदेतावद्भिरहोभिर्नक्ष-
त्राणि समवेति त्रयोदशाहं त्रयोदशाह मेकैकं
नक्षत्र मुपतिष्ठत्यहस्तृतीयं च नक्षत्राकृतयोरहो-
रात्रयोर्द्दे हे कले चेति सांवत्सरास्ताश्चतुष्यञ्चागतं
कलास्ते षण्णववर्गाः स षट्पष्टिचिगतः षष्टिचिगते

श्लोकौ भवतः सप्तविंशती राष्ट्रस्य राज्ञो वसतयो
 मितास्त्रयोदशाहं त्रयोदशाह मेकैकां नक्षत्र मुप-
 तिष्ठति त्रयोदशाहानि तृतीय मङ्गशतसस्तेषा दश-
 तयो विकुर्वन् खिणवं पन्थानं विततं पुराणं चत्वा-
 रिंशता नक्षत्रैः समश्रुत इत्यथाष्टादशभिर्ज्याया-
 नादित्यसंवत्सर एव तैर्यग्यनिको भवत्यादित्यः खलु
 शशुदेकदा यस्मासानुदङ्डेति नव चाहानि तथा
 दक्षिणा तदप्येते श्लोका भवन्ति यस्मिन्वै परिवत्सरे
 सौर्यो मासो ऽथ चान्द्रमो नाक्षत्रो न विलुप्यते कः
 स्विप्तं वेद कः श्विदष्टासप्ततिः त्रिंशते तस्मिन्संवत्सरे
 मिते सौर्यो मासो ऽथ चान्द्रमसो नाक्षत्रो न विलु-
 प्यते सप्तविंशति मेवैष सप्ताहानेति दक्षिणा तथोदङ्
 सप्तविंशति मिति तस्य कल्पः सस्मार्थयोर्मासयो-
 रष्टादशाहान्युपाहरेन्नवाह मेव प्राग्विपुवतो नवाह
 भूद्विंशतिविपुवतोऽष्टाविपुवतोऽष्टाविपुवतोऽष्टाविपुवतो
 त्रिकटुकाष्टाविपुवतोऽष्टाविपुवतोऽष्टाविपुवतोऽष्टाविपुवतो
 त्रिकटुकाष्टाविपुवतोऽष्टाविपुवतोऽष्टाविपुवतोऽष्टाविपुवतो ॥ १२ ॥

कथं मनाहिताग्नेः सवासन मिति न विद्यत
 इति शाखिडल्यायनः सर्वं दृष्टप्रथमयज्ञाः पृथक् सत्रो
 पकरणानोष्ट्रा समाप्राग्नीन्तसत्र मासित्वोदवसानो-
 यान्तानृत्विजो वृत्त्वा पृथक् षष्ठशमनीयैर्यजेरन्निति

नो विधानं यथा त्विदं मद्यं सन्निधौ भवन्त्यहीन-
याजका इमे कृष्णाजिनकण्ठा भवन्त्यथापि यः सत्रे
करणाद्यजमानो मन्येतापि नूनं सो ऽहीनैकाहेष्वपि
यजमानो मन्येत तत्र ह्यपि करोतीति यद्यु वै यज-
मानशब्दाद्यजमानो मन्येतापि नूनं ये यजामह
इतीतिपशुवन्धेष्वपि यजमानो मन्येत तत्र ह्यपि
करोतीत्यथाप्याह य एतेनानिष्पेति तदेतदनाहि-
ताग्नी साधिष्ठ मुप पश्यत इति विद्युत इत्यपर मेघं
च समारम्भोऽपि चैवं सूत्राणि भवन्ति स्थालीपाकेरना-
हिताग्नयो यजेरन्नित्यथापि दृश्यते पराग्निष्विज्या
यथा पुरोहितस्याग्निभिरश्व मनु चरन्तीति तदपि
शश्वद् ब्राह्मणं भवति यथा पररथेनाध्वान मिया देव
मेघं स्पर्शं लोक मयेति यः पराग्निषु दीक्षित इत्य-
थापि ब्राह्मणं भवति तेषां ये पुरोडाग्निः स्युरपि
ह्यपुरोडाग्निर्भवन्तीतीवार्थो भवत्येतेनानाहिता-
ग्नीनाम् सत्रासन मुक्त मयापि ब्राह्मण मेव भवति
तेषां ये पुरस्ताद्दिदीक्षाणाः स्युर्यद्यु वैषां गृहपति-
रित्यपि ह्यदिदीक्षाणा एव भवन्तीतीवार्थो भवत्येते-
नानिष्टप्रथमयज्ञानाम् सत्रासन मुक्तम् ॥ १३ ॥

॥ इति निदानमूले पञ्चमः प्रपाठकः ॥

॥ अथ पष्ठः प्रपाठकः ॥

अथापि समाहारसिद्धिं सचं भवति तदेतत्
 समरूप सग्नयस्तव द्रव्याणि च मन्त्रैर्वयं मित्यथ यथै-
 तच्छागिडल्यायनीयगृहपतिस्तथा विगृह्णीते ऽथ कः
 पृष्ठशमनीयः स्यादिति यथाकामौ पठ्यानां दक्षिणा-
 वता मिति वार्षगण्यो ऽनारभ्य वदति तस्मादुदवसाय
 दक्षिणावता यजेतेत्यथापि पृष्ठशमनीयं नाम क्रतु
 मधीमहे ऽथापि सारस्वतस्त्रेष्टिरेव पृष्ठशमनार्थो भवति
 तथा द्वापद्वततौरयोरिष्टिर्वा पशुर्वेति ज्योतिष्टोम
 इत्यपर मनादेशे क मन्त्रं प्रतीया मथाथाह यामि-
 तदक्षिणेव स्यादेष एव कार्य इत्यमितदक्षिण उ खलु
 पृष्ठशमनीयो भवत्यथाप्येव सत्राणा माद्यन्तेषु दृष्टो
 भवत्यथ नु खल्वन्ततम इत्यथाप्येव उच्चावचान
 माहाराणा मन्त्रेषु दृष्टो भवति यथा चातुर्मास्येषु वाज
 पेये राजसूये सदृश-वज्रयोरिति यदेतत् सारस्वतं
 द्वापद्वततौरयोरितीष्टिप्रायः स भवति सुत्याप्रां
 तु ज्योतिष्टोम एवाभिरूपतर इति तदपि शश्वद
 ब्राह्मणं भवति तस्मादुदवसाय ज्योतिष्टोमेनाग्नि-
 ष्टोमेन रथन्तरपृष्ठेन सहस्रदक्षिणेन पृष्ठशमनीयेन
 यजेतेति यजेतेति ॥ १ ॥

अथात एकाहास्तेषां यानि ज्योतिष्टोमानि
 द्रव्याणि नित्यानि तानि यान्यन्यान्युक्तान्वयानि
 तानि बृहत्पृष्ठेष्वन्यत् तन्त्रं करोति बृहदेकाहेषु
 स्थानवच्चिकीर्षन्नस्य प्रत्नां माध्यन्दिनीया सैषा सः-
 रूपाता बृहतेति यस्तेमदा भार्भवीया सैषा वार्हता
 दक्ष इत्यथ यत्र सार्थिचिकीषां * भवति परिस्नानं
 तत्रार्भवीयां करोति तदाहुः परिस्नानैवेतस्य तन्त्रस्य
 पुरार्भवीया बभूव ताए सानुर्वाराहिरपनिनाया-
 पडहमात्री भवतीति सैषा तयोर्वाक्सः संहिता
 प्रोच्यते ऽतो यान्यन्यानि द्रव्याणि वार्हतलिङ्गानि वा
 तानि भवन्ति वार्हतेभ्यो वाहोभ्यो ऽयए सोम इति
 माध्यन्दिनान्तीया वार्हतलिङ्गा सूर्यवत्य भार्भवा-
 न्तीया दशमादन्तान्विता यस्ती हि वार्हत्पृष्ठ मित्ये-
 तद्गोस्तन्त्र मित्याचक्षते ऽथ यत्र ज्योतिष्टोमे तन्त्रे
 बृहत्पृष्ठं तद्राजयज्ञेषु वृषा शोणा भवति वृषा हि
 राजेति ब्राह्मणोमानां च ज्येष्ठयज्ञे राजजातीयत्वा-
 देवैतस्मिन्नेव तन्त्रे बृहत्पृष्ठे सूर्यवत्यो न चेष्टन्दीम-
 विलोप उत्तमादा पृष्ठादार्भवे स्तोमं प्रत्यवरोहः प्राग्
 ज्योतिष्टोमविचारेभ्य एतयोस्तन्त्रयोः स मास मुभय-

सामतन्त्र मित्याचक्षते प्रतिलोम मग्निष्टोमेष्वनु-
लोम मुक्येष्वग्निष्टोमभक्तिर्हि स्वादिष्ठोक्त्या भक्ति-
र्यस्ते मदाय यच्चैकर्वी माध्यन्दिनीया भवन्तीन्द्रा-
येन्दो मरुत्वत इति तत्र करोत्येषा सामान्या तृच-
प्रथमा मरुत्वतीत्यथ यत्रान्ये माध्यन्दिनीयार्भवीये
भवतः कल्पसंप्रायाणि च द्रव्याणि तदाशीस्तत्र
मित्याचक्षते ऽथ यत्तदभिवादि द्रव्यं भवति यत्कामः
क्रतुस्तत्कल्पसंप्राय मित्याचक्षते तदेतत् सार्वक्रतु-
कम् ॥ २ ॥

अथैतानि बृहद्रथन्तरयोर्विभक्तानि स्थानान्यपौ-
तरेतरस्य तन्त्रं गच्छतोः प्रतिपदाज्यानि ब्रह्मसा-
मौष्णिह मित्यभीवर्त्तस्तु राजयज्ञेषु भ्रातृव्यस्याभि-
वृत्त्यै भ्रातृव्यवान् हि राजेति यत्र बीभयसामा सन्
रथन्तरपृष्ठोमा नौधसेन बृहतः प्रत्याहारो ऽभूद्वितीव
यत्र वा प्रजापतिप्रवाद एकाक्षरणिधन एकः प्रजा-
पति रिति यत्र बाहर्गणस्य नाना ब्रह्मसामानि
चिकीर्षति तत् प्रथमे ऽहनि करोत्यक्षरणिधनानां *
प्रथम मायतन मिति श्रायन्तीयं प्रायश्चित्तार्थेनैव
भवत्यथ यत्र नाग्निष्टोमसा म भवति तद्यज्ञायज्ञीय

मनुष्टुभि भवत्येव नैदिष्ठे चतुष्पद आवाप इत्यथ
 यत्र श्यावाश्वं प्रच्यवते तद्वयन्तरपृष्ठेषु शुध्यं निह-
 वानुग्रहाय त्रात्यस्तोमेषु च त्रात्याना सुपंहवायाथ
 यत्र स्तोमप्रत्यवरोहस्तद् बृहत्पृष्ठेषु पौष्कलए रोह-
 दर्शनए शुध्यं स्तोमप्रत्यवरोहे न चिकीर्षति विपमेषु
 स्तोमेष्वभि सोमा रात्रन्तरेषु परीता वार्हतेष्वेते
 रात्रन्तरीवार्हत्याविति तत्र गोभायुपीऽर्हे चतुर्हचस्ये
 कुर्वन्ति भाह्विनश्चतुरस्तु चैकचान् व्यत्यासेन काल-
 वविनोऽध्यास्यायां रवेवैकचावद एकस्यां प्रथमाया
 महस्तिष्ठपु परास्वदस्तिष्ठपु पूर्वास्वदोऽध्यास्याया
 मिति शास्यायनिनस्तुचप्रथमायां वय मेकचं कृत्वा
 तन्मिन्नेव तृचे द्वे तृचस्ये अध्यास्याया मन्तत एकचं
 तांश्चकण्ठकृप्तेत्याचचत इतरथी अनध्यास्यायां मध्य
 एकचां वमितस्तुवी यथैतदग्निष्टुत्पुषभ इति ॥ ३ ॥

विभक्तावुक्थप्रणयौ प्रमएहिष्टीयवन्ति रात्रन्त-
 रेषु साकमश्रववन्ति वार्हतेषूद्दृशीयान्तान्युभयेषां
 पङ्कानुग्रहायाथ यत्र चतुर्थी भागः प्रत्युपशेते नार्मेधं
 वा नार्मेधसदृशं धीकथान्तेषु चिकीर्षितं भवत्यथैतौ
 विश्वनिदभिजितौ पृष्ठ्यपृष्ठे स्तोमयोरन्तस्तु वेति
 शण्डिल्यः पृष्ठ्यस्तोमस्तुभिजित्पृष्ठ्यस्तु विश्वजित्-

पृष्ठ्यदशरात्रयो रित्येक एतेनैवानुपूर्वग्रेण बृहद्वध-
 न्तरपृष्ठ मभिजितं पृष्ठ्यस्तोमन्यायेन रथन्तर मग्नि-
 ष्टोमसाम रथन्तरभक्ति रथं भवति पूर्वत्वात् तद्बृह-
 तानाध्यगिशाययिषीज्ज्योतिष्टोमतन्त्रपूर्वत्वान्नव्या-
 न्यभिवल्यभिरूपाणि तानि जितिप्रवादान्युभयो रभि-
 जितोऽतिरात्रौ भवतो ब्राह्मण आज्य मुहुरत्यार्ध-
 भस्तोत्रोयं मानसश्चर मिति सञ्चारये दिति धान-
 छ्यः किं हि यो ऽहो रात्रि मुपसञ्चारये दिति
 न सञ्चारये दिति गौतमो ऽसञ्चारकुशला यज्ञा
 भवन्ति तच्चैतत् करोत्यभि प्र गीपतिं गिरेत्यभिवतः
 स्थानेऽभिवत्सुञ्चान मुष्णिहि रथन्तरभक्तित्वान्न शुध्यं
 विकीर्षति नो पौष्कलं बृहति पृष्ठे तच्चैतत्
 करोत्युभयभक्तिमिश्रणिधनं सर्वपृष्ठं विशृजितं रथ-
 न्तरं मध्यन्दिने बृहदग्निष्टोमसामैव मिव ब्राह्मणं
 भवति यद्यन्तरं प्रथमं बृहदुत्तमं मध्य इतरा-
 यीति ॥ ४ ॥

वैराजं होतृपामैतद् बृहत्परोक्ष मेतच्चैषा मेक-
 निधन मेकनिधनानि होतृपामाणि भवन्ति महा-
 नाम्नीर्मेघावरुणसामैता अवुक्ता वामदेव्यस्थाने ऽभि-
 रूपा वैरूपं ब्रह्मासामैतत्सर्वबृहतीषु सर्वबृहतीप्रायाणि

ब्रह्मसामान्येवं च स्वस्तोमानि भवन्ति रीवतीरक्षावा-
 कसामा स्वस्तोमा अप्रवादाहाय गायत्रीध्वग्निष्टोम-
 सामैव मिव ब्राह्मणं भवति यज्ञायचरो भवन्ति तेना-
 यतनान्न च्यवन्ते इति तासां मेकविंशत्यक्षरा प्रथमा
 तेनैकविंशान्न च्यवन्ते कथं धर्मा इत्यकर्त्तव्या
 इत्येके स्वस्थानानि हि भवन्ति स्थानस्याधर्मा इति
 कर्त्तव्या इत्यावाय्याः संयुक्तानि भवन्ति संयुक्तधर्मा
 इम इत्यथापि कृत्स्नान्वितान्याशीःसाधकतराणि
 भविष्यन्तीत्यथापि शिथिलानि परोक्षपृष्ठानि तेषां
 धर्मकरणेन दृढीभावो भविष्यतीत्यथाप्यस्त्रस्थानानि
 तेषां धर्मकरणेन स्वस्थानानीति चिकीर्षां स्यादित्य-
 थापि विशृङ्खलिक्षिप्त इत्याचक्षते धर्माणामेतद्व्य-
 ष्छिप्तानीत्यथापि सङ्शये ऽलोपो लोपाच्चायतर
 इति न्यायतर इति ॥ ५ ॥

कथं मङ्गभूतस्य परिवासा इति कर्त्तव्या इत्येके
 विहिता अप्रतिपिज्ञा भवन्तीत्यथापेयं पृष्ठधर्मैः समा-
 धिरित्यकर्त्तव्या इत्यपरं सर्ववेदससंयुक्तास्ते भव-
 न्त्यपि चैते खल्वङ्गभूताः सर्ववेदस मिति ते खल्वेते
 धर्मा एतस्मिन्नेव द्वादशाहे स्युरिति गौतमीऽत्र हि
 संवत्सराग्निं वदतीत्यूर्ध्वं द्वादशाहात्

णीति धानंज्जय्यः कामं तु कवी दादगहिकी आदिति
 वाहृतं तन्त्रं वृहद्भक्तित्वाद्यत्र कालेयं प्रच्यवते ऽनुजि-
 घृक्षितं तत्र भवति तद्यन्मध्यन्दिने ऽचास्त्र स्वच्छन्द
 इति सत्रासाहोयं ककुभि सोढवन्नामजिति नामस्त्रिति
 भवति सफश्रुवो यद्यतिराच इति तु भवत्यतिरा-
 चः स कृत्स्नीभवति तस्मात्सफौभवतः सफं वा विद्या-
 वयिपीतदेक उक्त्यप्रणये कुर्वन्ति सोढवन्नाम मा
 प्रच्योष्टेति पिपीलिकमधरां करोति दशराचन्यायेन
 तां नित्यायाः पुरस्तान्निदधात्येवं पथ्यावसान मिति
 तद्यत्र गणौ चिकीर्षां वा प्रज्ञातकामो ० वैव मेवैष-
 तस्मिन्स्थाने भवति तत्र वामदेव्यं पृष्ठेभ्यः प्रच्युत
 मनुष्टुप्तिरिति वामदेव्यभक्तिन्यहन्युत्पन्नेति वार-
 वन्तीयए सर्वपृष्ठेषु चिकीर्षितं रेवतीसंयोगात्
 तद्यत् द्विपदासु द्विपदा भक्तिन्यहन्युत्पन्न मित्यनु
 तत्तु सुक्त्यप्रणयौ नाना षोडशिसामनी करोति
 नानात्वर्थो नानद मभिजितीत्येतस्य पूर्वाभ्यर्थे-
 नेति ॥ ६ ॥

अथ व्रतस्य स्तोत्रप्रदेशः पञ्चविंशतिस्तोभाः
 पञ्चकृत्वः पदं पञ्चकृत्वः पूर्वा देवता पञ्चकृत्व

उत्तरा ऽद्याप्याहुर्व्यवस्तीभेत्यदद्वैवत मेवऽ समाधिः
 पदद्वैवतस्येत्येते वापि द्वैवते व्यवस्तीभेदित्येक एवऽ
 समाधिर्द्वैवतयो रित्येते वाप्याहुर्द्वैवते व्यवस्तीभेदिति
 शाण्डिल्यो ऽथ कालवविनो यथासमासाय मेव
 कुर्वन्त्येतत्त्वेपां लघिष्ठ मपि च यान्यनुपदस्तुव्याऽथा-
 न्यादर्शयति तेषा मुभयत स्तीभान्तसकृन्निगदा एवास्त
 पुरस्तात्स्तीभा भवन्ति यत्त्वेव प्रथम सवोचाम तत्
 कर्म ते खलु शश्वदेक आत्मना प्रतिपद्यन्त आत्म-
 सत्तमान्यङ्गानीति गिरसा वयऽ गिरी वा अग्ने
 सम्भवतः सम्भवतीति भवत्यथैके गिरसा स्तुत्वाथ
 दक्षिणेन पक्षेणाथात्मनाथोत्तरेणाथ पुच्छेनैवं मध्या
 आत्मा भवतीत्यधोपार्थके गिरसा स्तुत्वाथात्मनाथ
 पक्षाभ्या मथ पुच्छेनैवऽ सन्यक् गिरस्थानूकं च
 भवतीत्यथैते गिरसा स्तुत्वा ऽथ पक्षाभ्या मथा-
 त्मना ऽथ पुच्छेनैव मिवाङ्गाना मानुष्यं मित्यथ यथै-
 तदिदृश्य स्तुवते तद्वदय मेतद् ब्राह्मणवदित्यृश्यस्य
 साम्नि किं प्रत्यक्षं किं परोक्ष मिति क्लृप्तं प्रत्यक्षं
 द्राघितं परोक्ष मपि वेन्द्रेति प्रत्यक्ष मिन्द्र इति
 परोक्ष मपि वा यथायाम एतदङ्ग माचष्टे तत्
 प्रत्यक्षं तद्यैषा . स्तुतिः स्वात्तत्वर मिव ते पायुर्कञ्ज-

रनास्त्वथ इति यथासमाम्नाय मेवोपेयुरेव मित्र
 ब्राह्मणं भवति यद्वै मनुष्याणां प्रत्यक्षं तद्देवानां
 परोक्षं मय यन्मनुष्याणां परोक्षं तद्देवानां प्रत्यक्षं
 मिति तत् कुशलं यदस्मिन्नहनि देवप्रत्यक्षं कुर्यु-
 स्तत्र खलु गोस्तन्त्रं करोतीतदन्तं तन्त्रतर मन्त्रचर
 मिदं भवति तत्र यो द्रव्यविकारो निर्वाकार्यो न
 भवत्यथापि प्राजापत्यं व्रत मनिरुक्तः प्रजापति रित्य-
 थाप्यद्य सः स्तावान्यन्तोक्तं व्रत मिति स्तोम-
 कल्पाय चतुर्ह्येव माहरति तद्यदेतद् यवं यवं नो
 अथसित्येतद्यावप्रवादं पुष्टिप्रवाद मन्नाद्यसः स्ताव-
 मन्तोक्ते ऽभिरूपं जराबोधाय मुभयसामसु चिकोर्पित
 मुभयविधेरेव हि भवति तदाग्नेययोन्यव्राद्य सः स्ताव
 मन्तोक्ते ऽभिरूप मैकाहिकाद् वृतात् पञ्च-
 निधनं वामदेव्य मयनयति नाना मन्त्रा मतिमेद-
 नायेति भवति तदेकाहे नोपपद्यते यज्ञसामान्या-
 दहीनेभ्यस्तत्र श्यैत मनुतन्त्र मा नो विश्वासु हव्य
 मित्येतावद् ब्रह्मप्रवादा इतीलान्द मग्निष्टोमसाम
 कुर्वन्तस्तृचे कुर्युरेव आवृत्तिनाय इति दशसु दश-
 खक्षरेष्वार्चिकान्यनुगानानेवं वैराजान्यनुगानानि
 भविष्यन्तीति पञ्चैव सर्वस्मिन्नित्याचार्या अर्चयेन्नु-

गानान्येव ससंरोधतरो गीताना मिति द्वादशार्च
इति शाण्डिल्यस्तवापरावाग्नेयौ तृचावाहरेदा ते
अग्निं तं मन्य इत्येव मृग् दृष्टीन्यनुगानान्यृक्षु भविष्य-
न्तीति प्रष्टुचे तु कुर्वन्ति ये कुर्वन्त्यग्ने तव श्रयो वय
इति चतुर्थं मेवानुगानं तृचे द्यादिति वार्यगण्यो ऽत्र
हि निधनवादं वदति वृत मिति भवति स्वरिति
भवति शकुन इति भवतीति भक्तयश्च कल्पन्ते नाना
सामवच्चैनान्येके ऽधीयत इति ॥ ७ ॥

अथ साहस्रास्त्रिरात्राग्निं च वृताग्निं चोपकृता
एव मिथ ब्राह्मणं भवति तत्र त्रयाणां सम्यद् ब्राह्मण-
चोदिता न उपकृता एते स्तोमा भवन्ति ब्राह्मण-
विहितास्तृतीयस्रोमे सामनी करोति वृतन्यायेन
त्रिरात्रन्यायेन च व्याख्यात मौभयं तन्त्रं पूर्वयोः
पङ्क्तिषु ब्रह्मसाम यत् सहस्राक्षरासु ब्रह्मसामेतिव
मक्षरसहस्रं सम्यद्यते वार्हतं तन्त्रं तृतीयस्रोक्थ्य-
त्वादग्निं दूतं वृणीमह इत्युभयान्याज्यानीति तत्र
पूर्वं वार्हते उत्तरे रात्रन्तरे इति शौचिवृद्धिरेव
समविभागो देवताना मिलिकदेवत्ये वार्हते द्वि-
देवत्ये रात्रन्तरे इति धानञ्जय एतद्द्वयोः समवयतोः
कुशलं यदभ्यास इति व्याख्यातं प्रार्थयन्तीय मपि

चैकादशाक्षरशतानि सम्पद्यते तत्र नित्या सहस्र-
सम्पन्मौक्ष मुक्ध्येषु चिकीर्षित मुक्ध्यदर्शनं
चापि च त्र्यक्षरणिधनं त्रीण्युक्धानीति सौभरं
चैककुभं वेति विचारयन्ति नित्य महः सौभरं श्राय-
न्तीयनियोगादुद्दृशीयनियोगाद्वा चैककुभ मिति
त्रिरात्रविधतम उत्तमस्त्रिरात्रिक्यः प्रतिपदस्याज्यानि
चैक मत्रिरात्रिक्य मिन्द्रं मिद् गाथिनो बृहदिति
तद्यत् करोति पृष्ठ मत्यविभाजयिषीज् ज्यौतिष्टोमं
तन्त्रं विभङ्गाशङ्कस्त्रिरात्र एतत् प्रतिष्ठा विधतरं
तन्त्रयो रिति ककुभं माध्यन्दिन मुपाहरति ता
मुपरिष्ठाङ्गायत्रा निदधात्येव मिय समुत्र गायत्रा-
न्तर्हितेनेति तद्य स्थाने द्विपदां करोति पुरुष छन्दस
वृत्ति सतीवृहतीं करोति त्रिरात्रन्यायेन तान्निधने
वैरूपात् साक्षाद्रयन्तरं क्रियते सौभरं बृहतो वारव-
न्तीयः रेवतीभ्यः पुरस्तान्निदधात्येवं पथ्यावसान
मिति तद्यत्र गणौचिकीर्षां वा प्रजापतिकामो वैव
मेवैतानि छन्दांसि युज्यन्त आष्टमिकीस्त्रिष्टुभः
करोत्येता रूपसम्पन्ना इति तत्र वामदेव्यं करो-
त्येवं हि ब्राह्मणं ववति पवमानस्त्रान्तरं वामदेवा
मिति स्वारः सौपर्णं मैत्रावरुण सामैतद् वाम-

देवासदृश मपुरस्तात्स्तीभ मेव वहिःस्वारं यथा वाम-
देवाम् ॥ ८ ॥

अथ साद्यस्केषु याः सद्यः प्रवादा नव प्रवादाः
प्रोक्तवत्यो जनद्वयस्ता अभिरूपा अथ खल्वत्र पृष्ठा-
न्यङ्गाश्चिकीर्षिता भवन्त्या माभिमानितो य मृतु-
प्रत्ययानि पृष्ठानि परियाचनार्थानीति तानि यन्न
साक्षादहं सोमान्य भविष्यं सद्यैतच्छास्त्रवर्णं शक्त-
रीभ्यः प्रति वैष्टब्धवैष्टब्धात्साक्षाद्ग्रन्थन्तरं क्रियते सौभरं
वृहती वारवन्तीयः रेवतीभ्यः स्वाशिरामर्को वैरा-
जादायाश्च मुष्णिहि मध्यन्दिने स दक्षिणां प्रति-
गृह्य विभण्येव स तृतीयसवने प्रायश्चित्तिं चक्र-
द्भिति कथ मुत्तरयोः साद्यस्त्रधर्मा इति कर्त्तव्या
इत्येके साद्यस्कैश्चाभि परीतौ भवतो ऽपि चे मे काल-
सङ्कर्षाद्भवन्ति सङ्कृष्टकालाविभौ भवत इत्यकर्त्तव्या
इत्यपरसाद्यस्कौ हि भवतो यद्देतदभिपर्यायादिति
सर्व एवासाद्यस्कैरभिपरीता भवन्ति यद्देतत्काल-
सङ्कर्षादित्युच्चावचाः कालविप्रकर्षा एकाहाना तदेवं
बहु प्रसज्येतेति विश्वजिच्छित्ये सामस्तोमे सति
साध्यासां वृहतीं करोति कस्य हेतोरिति पुरस्तादा-
पन्नानि वैश्वजितान्यविद्यावयिपन्नविद्यावयिपन् ॥ ९ ॥

जिघांसयज्ञ उत्तरस्तत्र या हतवत्यः क्रूराणि
 च सामान्यभिरूपाणि तानि त्रिकाण्याज्यपृष्ठानि
 करोत्येवम् सुपराज्चि भवन्ति वज्रोक्तं च पञ्चदश
 मभि सम्पदाते चतुरः पञ्चदशानर्पा सोम दुग्मत्तम
 इति माध्यन्दिनीयाह्न्यहे भवन्तीति शाण्डिल्यायन
 ऋष्यप्येत्ययानुस्नातकाः कुर्वन्ति भागविलोपे चोत्पन्ना
 भवतीति पगाचीपु रथन्तर मिति द्विपदीत्तरासु
 पगाग् भवति ककुभावेवेति गौतमोऽनभिवर्त्तयैतद्
 ब्राह्मण मिति पवमाने रथन्तर मिर्युद्धृत्य वार्हतानि
 त्यादष्टे ऽथपदस्तोमः शाक्तरवर्णस्य त्रिणिधनानुय-
 हाय शक्तरौणां च पवमानान्यं वा रथन्तरं तज्जाम्येव
 मिव ब्राह्मणं भवति यद्वै महावृक्षौ समृच्छेते बहु
 तत्र विभग्नं प्रभग्नम् गेत इति यदु वा अजामि
 यौधाजयस्थाने दैर्घ्यवसं यदन्तरा सोमा यन्तीत्यु-
 परिष्ठादनुहरन्ना वार्हतान्यनुकल्पयेत् तत्र पौरुमहं
 त्वचसमाप्तये भातृव्यवच्छस्त्रिन् ब्राह्मणं दर्शयतीति
 यौधानयापेतं वोतसेधमध्यं कृत्वा पवमानान्यम्
 रथन्तर माग्नीगवस्त्र निषेधो वृत्तिग्रहणात् याम-
 देव्यम् त्वर्चि वाभिपदनार्थं इति धानस्रव्यः प्रवक्षेद्
 ब्रह्मसाम सात् त्वमिन्द्र प्र तृत्तिष्वित्येतास्त्रेता

रूपसम्पन्ना इति श्यैतयोनी वा बृहत्पृष्ठवाद्यैष
 एकचिकः प्रजापतीप्सा मुपकृतस्तत्रैतादुत्सेधनिषेधौ
 प्राजापत्यादङ्गो निषेधो ब्रह्मसाम श्रायन्तोयस्त्र्यर्च्येपा
 श्रितवन्तौ प्रायश्चित्तकृतो ऽभिरूपेत्यतो यो द्रव्य-
 विकारः प्रजापतीप्तया स भवति ॥ १० ॥

अथ ब्राह्मन्तोमास्तत्र षोडश आशीःस्तोमः स
 एष द्वात्रिंशो विहृतस्त मच्छावायासाम्नो निद-
 धात्येतदानुष्टुभस्थान मित्यनन्तरा द्वात्रिंशप्रयुक्त-
 र्भविष्यतीति पत्रसानयोर्ग्योतिष्टोमानोतराणीति तत्र-
 या वौर्यप्रवादा बलप्रवादा गणप्रवादा द्रविणप्रवादाः
 शुचिप्रवादा निपणयत्यः पचिताभिवाहारा अभि-
 रुपास्ता यानि च गणसामानि हूतवन्ति तत्र
 यच्छन्दो योगविकारो गणीचिकीर्षया स भवत्यपि
 च क्षुद्रीचिकीर्षया ऽथ खल्वाह यन्निरुक्तां निधन
 मुपेयुर्गृहपतिरेवर्धुयादपेतरान् धोतेति कखेदं ब्राह्म-
 णं स्यादिति नौधसप्रतिषेध इत्याचार्यास्तद्वि-
 निरुक्तनिधनं भवतीति नेद मित्यथापर मा इन्द्रा
 इत्येवास्य निधनं निराहुस्तदात्तथा स्यात्तन्निरुक्तं
 स्यादिति यथासमाम्नायं त्वेवैव मनिरुक्त मिति
 ऽवग्निष्टोमस्त्रोत्रीयौ समामनामो द्वये ब्राह्मन् भवन्ति

शीर्षादयश्चैपीकयावयश्च शीर्षादीनां सतीवृहती-
 प्वग्निष्टोमसाम कुर्यादिति धानञ्जय्यो ज्यायसज्ञान्
 ब्रुवत एपीकया वीणां प्रगाथवृहतीषु केनो विद्या-
 दिति स्वयं ब्रुवीरन् ज्यायाऽसः खलु शीर्षादयो
 ब्रुवते षोडश इत्युत्तरस्तत्र खलूक्तं करोति षोड-
 शयोः स्थाने चिकीर्षंश्चावादावसानघोर्निदधा-
 रत्येवऽ समाधिः पवमानाच्छावाकसाम्ना मिति
 कनिष्ठयज्ञ उत्तरो ये तु खलु जन्मना कनिष्ठा ये हो
 वयसेति ये जन्मनेत्याहुस्ते हि कनिष्ठा ब्रूत्याचक्षते
 यथाहुर्न्ये वयसा सखिवारिणो हि ब्रूत्या भवन्तीति
 व्याख्यातौ षोडशावच्छावाकसाम्नोरुद्धरति शुध्यऽ
 स्तोमसऽरोधात्तत्र मरुताऽ खऽ स्तोमं करोत्याशीः-
 स्तोम मा प्रच्योष्टेति विहरति श्यावाश्वान्धीगवे ऋचा
 वीप्सन् ॥ ११ ॥

ज्येष्ठयज्ञ उत्तरो ये तु खलु जन्मना ज्येष्ठा ये हा
 वयसेति तत्पूर्वेणैव व्याख्यातं तत्र द्वाशरात्रिकाऽ
 स्तोमानुभेव सामनी करोति ज्येष्ठयज्ञं कृत्स्नं
 चिकीर्षन्नथापीमं द्वात्रिंश माशीःस्तोमऽ साद्यान्
 ज्येष्ठयज्ञे ऽचकीर्षीत् स आदीयमानः सर्वास्तोमाना-
 दायेत्तां स्तु यदेवं प्रयुक्त एव मनवकारेणारोहो भव-

त्यष्टावत्वारिण्णात् परस्तादन्तरिताविति त्रिणवचय-
स्त्रिण्णावभिरूपान्तो द्वाविण्णो वाचिकीर्षत कनी-
याऽसौ स्तोमावुपागुरिति नु भवति त्रयस्त्रिण्ण-
द्वात्रिण्णावित्तीवैतद्भवति हे त्रिणवचयस्त्रिण्णे हे द्वा-
त्रिण्णत्रयस्त्रिण्णं इति वा खलु तत्कुर्युः सर्वान्वैवा-
हृढानुपेयुरित्यकुशला ऽनुव्याहृतान् कौपीतकीन्
मन्य इति धानञ्जय्य एवए ह्येवैषु सत्सु रोहो भवति
तत्र यो रोहो ऽर्थकारितः स भवति कथं मनिष्टप्रथम-
यज्ञानां ब्राह्म्यस्तोमा इत्यकर्त्तव्या इत्येके ऽनारभ्य
वदति य एतेनानिष्टेत्यथाप्येषा ज्योतिष्टोमे प्रति-
पदिधीयते ऽद्यापि यथा नानाहिताग्नीनां मेव मध्य-
निष्टप्रथमयज्ञानां मितिकर्त्तव्या इत्यपरं प्रायश्चि-
त्तार्था इमे भवन्ति प्रायश्चित्तं नु खलु पूर्वं विधीयते
ऽद्यापि ज्योतिष्टोम एव प्रायश्चित्तं पूर्वर्यं दर्शयति
यथा कलशे दीर्घं विरिक्ते यावापि शीर्णं इति यदे-
तद्य एतेनानिष्टेति प्रकृतिभूतानां मेतद्भवति यदे-
तत् प्रतिपद् विधीयत इतीष्टा ब्राह्म्यस्तोमेनेत्येतदुप-
पद्यते यदेतद्व्या नानाहिताग्नीनां मिति सिद्धि-
कारित मेतद्भवति ॥ १२ ॥

अथाग्निष्टस्य या आग्नेयः पठिताभिध्याहारा

ज्योतिष्टोमीभिः सदृशव्यञ्जना यथास्थान मभिरूपा-
 स्ता रुद्रवतीष्विष्टुमः करोति रुद्रो मरुतां पिते-
 त्याहुत्वेन मरुत्वदनुग्रह इति गायत्रीष्वग्निष्टोम-
 सामैतदाग्नेयं छन्द इति स यदेता उप त्वा लामयी
 गिर इत्येता वायव्या इति तद् वारवन्तीयं गायत्री-
 सामैड मृचा स्तोत्रीयं तेन प्रच्युतं यज्ञायज्ञीय मन्त्र्यं
 कगेल्यत्र हि स तृचतां लभते तदेतत् स्तोमसंप्रोध
 एव मेव भवत्यैन्द्रीषु सुत्येति सोऽयं पूर्वः स आग्नेय्य-
 स्तोत्रं चिदैन्द्रं भविष्यतीति स यदग्निष्टोमसामान्ता-
 ख्यानं कर्माणीति सप्तदशे विषमे स्तोमे सायन-
 ध्यासां बृहतीं करोति कस्य हेतोरिति न ह्याग्नेयी
 साध्यासा विद्युते तस्यां चत्वारि सामानि तृचावभित
 एकर्ची मध्य एवं तृचप्रायणं तृचोदयनं भविष्यतीति
 त इमे पञ्चानुवाकाश्चत्वारः कल्पाः स एष प्रथमः
 सर्वेषां मेव सार्वः स्यादपि वा प्रथमस्य द्वौ स्याता
 कथं भक्ष्या इत्याग्नेया इत्येक एवं यथाय भवत्यधा-
 प्यत्र सुविप्रतिपिद्धरूपाण्यनाग्नेयानि भवन्त्याग्ने-
 यानि यथा हविःस्रुतिः पवमाना इति यथाप्रकृ-
 तीतरपरं भक्ष्यविशेषान् विदधन्नाग्निष्टुत्सु विदधा
 तत्रापि कृतावे वा यथार्थं भवन्ति यथा मैत्रावरुण्य-

द्याग्निष्टोमसाम्नीत्युत्तरेष्वग्नय इति स्थाने सुब्रह्मा-
ण्यायां देवा इति ब्रूयादैन्द्रत्वादग्निष्टोमसाम्न
इत्येके ॥ १३ ॥

॥ इति निदानसूत्रे षष्ठः प्रपाठकः ॥

॥ अथ सप्तमः प्रपाठकः ॥

अथ त्रिवृतस्तेषां प्रथमस्य यो द्रव्यविकारो निर्वा-
कार्ये न स भवति पुरोधायकामयज्ञ उत्तरः स्थपति-
सवो वयं समानाः श्रेष्ठो • संवृणीरन् ब्रह्मसवो वा
ब्राह्मणस्य यज्ञेन निजनिपमाणस्य त्रिवृतः स्तोमं
सम्पद्यते लघुरीसाया मभिरूपो यः स्तोमश्चाय मेप
गच्छति यः पुरोधा यः स्थापत्यं यस्य तु स्याद् ब्रह्मसव
इत्येवा ब्रह्मणा भक्तिरित्यनुसवनं दक्षिणा ददाति
कस्य हेतोरिति वृहस्पतिरभिपिच्यमानो देवगणेश्वो
दक्षिणा आजहार वस्तुभ्यः प्रातस्तवने रुडेभ्यो माध्य-
न्दिने ऽथादित्येभ्यस्तृतीयसवने ऽश्वदादशा मध्य-

- न्दिने ददाति दक्षिणा वेलाया मन्याधित्वन्मन्यते
 श्येनेनेषोर्द्रव्यसमुद्देश उक्त उद्धरति - शाक्तरवर्णं
 साद्यस्कसाम तद्भवति तच्चैतज्जराबोधीय मेतद्गायत्री-
 सामापन्न मपि च रुद्रवद्योनिवधार्ये ऽभिरूप मुद्धरति
 वषट्कारणिधनं तस्य स्थाने सप्तहङ्करोत्तेतद् वृहता
 समानयोनिर्वधार्ये ऽभिरूप मुद्धरति स्वारे सप्तर्च-
 नवर्चा करोतेतत्ते प्राणोक्ता इति ते वृहत् तस्य स्थाने
 वषट्कारणिधन मेपा देवेपुर्भवति ता माशीर्ध्वनि-
 र्द्रसन् ॥ १ ॥

सर्वस्वारे सप्तर्चनवर्चान् करोत्येते प्राणोक्ता इति
 तेषां विलोपेन प्राणविलोपो भविष्यतीति स यत्प्रथ-
 माऽस्तृचानेते रूपसम्पन्ना इति चतुर्थं च मैन्द्राग्नए
 समामनामो प्रवत्यासां द्वितीया ता मुद्धरति सर्वाः
 प्रवत्यो भविष्यन्तीति गायत्रीणां पृष्ठापदानाद् वृह-
 तीषु मैत्रावरुणसाम करोति त्रिस्थानां वृहतीं पृष्ठेषु
 चिकीर्षंस्तच्चैतन्मैधातिथए स्वयोन्युपन्नं पुरस्ता-
 देतत् स्थान मनभिवतीष्वप्रवतीषु होविकपृष्ठानि
 स्वयोनीनि चिकीर्षन् विराड् & वृहतीष्वग्निष्टोम-
 साम प्रागादनुप्रहरतेति ता यदावर्त्तयत्येवं प्रवृत्या

प्रक्रम इति तत्र यज्ञायज्ञीय मन्त्रसमाधये तस्या-
 चरसत्सङ्गेन प्रस्तावयति प्रगाथीकाराय पूर्वस्था-
 श्वान्यङ्गे या याश्चाघ मेघोऽचरसत्सङ्गस्तदात्र यच्चैषां
 तृचापत्तिर्वृहद्रथन्तरयोर्यज्ञायज्ञीयस्य चैव मेघैषां
 प्रस्तावयति दैर्घ्यश्वसत् स्यात् यदि जीवेदिति तु
 भवति न चेदृशकर्तुं मुत दीर्घत्वं गृह्यादित्यपि वा
 प्रायणार्थं मेव स्यात् स्वारश्च हि भवति प्रवदोनि
 वेति ककुबुत्तरासु ककुबुत्तरास्यानत् हि सर्ववृहती-
 ष्वेक एवं स्वर्गकामयज्ञो रोहोऽपि वा स्वर्गीक्षां वृहतीं
 स्वर्गकामे यस्ते ऽचिकीर्षीत् पुरस्तान् नाना वृहत्य
 इति वा तन्मे विप्रतिपद्यन्ते प्रथमतस्तन्मिरयेक्षे
 गायत्रीभ्यां जानीम इत्याशीस्तन्म मित्थपरं प्रवती-
 भिरयं कृपस्तु एताः प्रवत्य इति ॥ २ ॥

अथातश्चातुर्मास्थानि स एष षडङ्गो विद्वत्तस्तत्र
 षाडहिकान्द्रस्त्रोमान् करोति षडह्यन्यायेन ता-
 ए-
 स्तत्र यदेवं प्रयुङ्क्त एवम् रोहो भवत्यथामि नाना
 दीक्षावभृथानीमानि सर्वाणि भवन्ति तत्र सर्वाण्य-
 ऽह्न्युपक्रमः स्तोमेन प्राचिक्रमिषीदथाप्येवमेनाननव-
 स्थिन्नानन्ततो ऽध्यवस्यतीत्युपयन्ति तन्वाणि पृष्ठानि
 सत्स्या इत्यङ्गां विक्रमादैकाहिकान्येकाहे द्वैराजि-

काणि हिरात्र उद्धरति रात्रि मपरिकाण्डतया
 द्वाहस्य त्रिरात्रिकाणि त्रिरात्र उद्धरति वामदेव्यं
 चाखंमन्त्राञ्चापरिकाण्डतया त्रहस्य नाना ब्रह्म-
 सामानि नानार्थं श्यैतनौधसवर्णानि वार्धद्रघन्तर-
 पुष्ट्याद् यौक्तस्य च मेवादाशरात्रिकं तदेतत् पूर्णदर्श-
 नुग्रहाय शग्धूपु शचीपत इति प्रथमस्याहो ब्रह्म
 साम स्तोत्रीयो वैश्वदेवस्यायए स्थान मापन्न एषां
 विश्ववती भवतीति पञ्चप्रतिपत्कान्यहान्त्रात्वभी-
 ज्यायां पञ्चर्तुः संवत्सर इति पक्षा मङ्गां प्रतिपदः
 पङ्क्तुः संवत्सर इति त्रिष्टुभं वैश्वकर्मणो करोति
 न हि गायत्री विद्यते समापद्यन्ते त्रिरात्रे भागा-
 स्तदनु द्रव्याणि हाविष्मतं द्वितीये ऽहनि त्रिरात्रस्य
 कुर्यादिति धानस्यैव ऋद्धिसामाग्रच्योष्टेति यौक्ताश्व
 मेवेति गौतमः कृतए हाविष्मतं द्विरात्रे तृतीयस्यानञ्च
 हाविष्मतं त्रिरात्रे तच्चैतत् संहितए शुनाशीर्य-
 सन्तानाय ससुन्वेयो वसूनां प्राणाः शिशुर्महीना
 मिति पञ्चमपष्टाभ्या मुष्णिक्-ककुभौ पडहसमीप्सुः
 प्रत्याहरत्येतेन न्यायेन द्विरात्रप्रभृतिष्वहर्गणेष्वेते
 भवन्ते न चेत् कृतागमो भवति द्विपदातिष्ठन्दसी
 दशरात्रन्यायेन ते जगत्याः पुनस्तान्निदधात्यन्त-

च्छन्दसी अन्त इति ते ऽयं न सर्वान्ते नासवनच्छन्दो-
 ऽन्ते ऽचिकीर्षीत् तच्चैता वाजदावर्यो ऽन्तान्विता
 अथा रुचेति नित्यवत्सा स्वयोनय एतेन न्यायेन
 त्रिराचप्रभृतिष्वहर्गणेष्वेते भवतो न चेत् स्तोम-
 सप्सरोधो भवति ॥ ३ ॥

अथैते सप्तदशास्तत्र वार्हतेष्वष्टमिकं पञ्चत्रिं
 करोत्येतद् बृहद्वृत्तिनो ऽह इति तार्त्तीयिकं रथन्तर-
 पृष्ठेष्वेतद् रथन्तरभक्तिन इत्यनिरुक्तः प्रथमस्तत्र यो द्रव्य-
 विकारो निर्वाकार्ये न स भवत्यथ खल्वाह मासुतो
 भवति पौषो भवति वैशुदेवो भवतीति केनो विद्यादे-
 तद्देवत्या इमा भवन्तीत्येतद्देवत्येषु समाम्नाता इति
 यानि गोः सामानि तानि सामान्यनुपृष्ठं सप्सहित
 मेवैतदाग्निष्टोम्यात् क्रियते स्वर्गकामयज्ञ उत्तरस्तत्र
 यो द्रव्यविकारः स्वर्गकामयज्ञरवात् स भवत्यथ
 खल्वाह सोमपौथ तदनु इत्याणि हाविष्मतं द्वितीये
 ऽहनि रात्र्यश्च कुर्यादिति धानञ्चय्य ऋद्धिसम मा
 प्रच्योष्टेति यौक्ताश्व मेवेति गौतमः कृतं हाविष्मतं
 द्विरात्रे तृतीयस्थानं च हाविष्मतं त्रिरात्रे तच्चैतत्
 सप्सहितं गुणासीर्यसन्तानाय सप्तुन्वेधो धसूनां
 प्राणाः शिशु महीना मिति पञ्चमपष्टाभ्या मुष्णिक-

ककुभौ पडहसमोप्सुः प्रत्याहरतेऽतेन नरायेन हिराच-
 प्रभृतिष्वहर्गणेऽथेते भवतो न चेत् कृतागमो भवति
 द्विपदात्किञ्चन्दसो दशराचन्यायेन ते गत्याः पुरस्ता-
 न्निदधात्यन्तच्छन्दसो अन्त इति ते यन्न सर्वान्तेन
 सव नछन्दोन्ते ऽत्रिकीर्षीत्तत्रैता वाजदावर्यो ऽन्ना-
 न्विता अया रुचे ऽस्याविदोहायेत्यनन्धत्र भाषा ये
 त्वेतद्वोचदिति स्वर्गकामयज्ञ एवोत्तरस्तत्रोभे सामनो
 बहुदक्षिण्यादपि वा स्वर्गकामयज्ञत्वादेवैव सिद्ध-
 ब्राह्मणं भवत्यनङ्गाहो वा एतौ देवयानौ यज-
 मानस्य यद् बहुदध्यन्तरे इति वैश्ययज्ञ उत्तरस्तस्य
 काण्वरयन्तर मभि रवा पृश्नीतय इत्येतासु कुर्या
 दिति तामकायनी यथा वा अप्यर्यायाः शूद्रस्तस्य
 मुहिणेदतो देशीय मेतद्य एतद्वयन्तरस्य कुर्यादेतासु
 त्वेव ष्यादेतासाप् हि स्नान मापद्यते चैताः परोक्षे
 पृष्ठे पडह इति सर्ववृहतोपु नान्यद् बहुद्वयन्तराभ्या
 महति पक्ष मुत्तरासु स्वात्तं खलु विश्वतीभिः कल्प-
 यत्येगद् भक्तिर्वैश्य इति तन्ते विप्रतिपद्यन्ते ज्योति-
 षोमतन्त्र मिल्येके गायत्रीभ्यां जानीम इत्याशी-
 स्तन्च मित्यनरं विश्वतीभिरयं कृप्तस्ता एता विश्व
 वाय इति तत्र यो द्रव्यविकारो वैश्वदेवोचिकीर्षया

स भवति यान्यायुषः सामानितानि सामान्यनु-
 तन्त्रं यान्यन्यानि पृष्ठानि ब्रह्मसामभ्यां विशोविशीयं
 मुत्तरस्था मग्निष्टोमसाम ककुबुत्तरासु ककुबुत्तरा-
 स्थानऽ हि स्वर्गकामयज्ञ उत्तरस्तत्र खलु गोस्तन्त्रं
 करोत्येतदन्ततन्त्रतर मन्तविधोऽयं भवत्यनिरुक्तं प्रात-
 र्द्यवनं तत्र यो द्रव्यविकारो निर्वाकार्ये न स भव-
 त्यथैतद्देवस्थानऽ स्थितनिधन मुतास्मिन्कीर्तिष्ठे-
 दिति तस्य रथन्तरं पृष्ठं वाजपेयसाम हि बृहत् करि-
 ष्यन् भवत्यज्ञोक्तोऽर्को वाजोक्त मन्त्रं स्वं नष्टिच
 उत्थेति वारवन्तीय मग्निष्टोमसामैता राधस्वत्या
 स्वर्गकामयज्ञे ऽभिरूपाः ककुबुत्तरास्थानऽ हि सर्व-
 बृहतीष्वेके तद्वाख्यातऽ सर्वस्वरो ऽनुतन्त्र मुक्तय-
 प्रणयाय ॥ ४ ॥

अथैषी ऽभिषेचनीयस्तस्य द्वाविंशाः पवमाना
 अनुपूर्वं मावृत्तिस्थानेषु पञ्चदशप्रभृतीन् भागस्ते-
 मानेते प्राप्ता स्थाना इति तत्रोभे सामनी आर्जर्दा-
 क्षिण्यादद्याप्युभे ईप्साया मभिरूपे उक्त्यसंख्यं करोति
 द्वितीयेय मिज्या तत्र द्वितीयाऽ सऽस्था मिति
 व्याख्यातम् वहिष्यवमान मन्यत् कविमतस्तत्र खलु

शस्त्रं भातविन आग्नेयीं पावमानीं मुहुरन्ति यथा
 चिवृतं न वय मुहुरामः पृष्ठेभ्य इयं प्रत्येवं पृष्ठाना
 मविलोप इत्यथापि सोमप्रधानतरश्छन्दस इत्या-
 नुष्टुभं पर्यासङ्करोत्यानुष्टुभो हि राजेति तासां
 मध्यमा सुत्तमां कुर्युः सूर्यवत्यन्ते ऽभिहूपे सम्भार्या-
 ग्वितान्याजान्यथ खल्वत्र राजसामानि करोति
 राजसूयो राजसामानीत्येकादश करोति त्रिष्टुप्-
 सम्पन्नानि त्रैष्टुभो हि राजेति सर्वच्छन्दस्यानि करोति
 सर्वं कृत्स्नीकाराय न पाङ्कं करोति न हि पाङ्कं
 राजसाम विद्यत एक मुदाहरन्ति सत्यश्रवसो
 वाय्यस्य सहे नो अद्य बोधयेति राजसूययाजी स
 बभूव नेह राजसूययाजिनां सामानि क्रियन्ते वार्ह-
 तानि भूयिष्ठानि करोति सवनच्छन्दो बृहत्पथाम्ये-
 तन्माध्यन्दिनच्छन्दो भवति वार्हतानि वाव भूयि-
 ष्ठानि लभत इति हे गायत्रोसामनी करोति हे वहि-
 ष्वमानं मुखयोगायत्रौ भवतस्ते कुशलं यदनुपूर्वं
 पञ्च माध्यन्दिने ऽपहार्मव एव ए रोहो भवति देव-
 स्थानं वरुणसाम सोमसामेति देवराज्ञा ए सैश्वर्यं
 दैर्घश्रवसं पार्थ काचीवतं ब्राह्मणसाम सद्राजसाम-
 सूपसङ्गायते क्षत्रमार्गेण चचार राजसूययाजीव बभू-

वेति दैवोदासं वाय्वश्वं वैतहव्यं चासदस्रव मिति
 मनुष्यराज्ञां द्वैषद उक्थप्रणयो विभ्रएशाशङ्क मिदं
 कर्म द्विविधेन प्रतिष्ठेति तच्चेतत्वासाहीयं सोढव-
 द्नाम राजयज्ञे ऽभिरूप मनुषृष्ठ मितरे सदीवि-
 शीयं दशपेयस्य मध्यन्दिने विशीयं राजयज्ञे ऽभि-
 रूपं वारयन्तीय मग्निष्टोमसामस्त्रास्वेवए वारवन्तीय
 मिति ॥ ५ ॥

प्रतीचीनश्लोम उत्तरक्षं खलु बृहत्पृष्ठं करोत्ये-
 तद्वक्तिः क्षत्रिय इत्यतिराचसएस्थं करोति चतुर्थीय
 मिज्या तत् चतुर्थीए सएस्था मित्यथापीदं द्वितीयं
 यज्ञस्थानं यदहीनो द्वितीयो वर्णः क्षत्रिय इति
 ज्योतिष्टोमं तन्त्र मेतदिह भक्तितन्त्रयोरयं मु लोकाः
 क्षत्रियरेति श्लोमकारित आवापो व्युष्टिदिरात्र
 उत्तरस्तत्रामु मेव दिरात्र माहरति तच्च दशस्तोत्रीया
 उपाहरति संवत्सरसम्पदे चतुर्विंशा वृत्तरौ पव-
 मानौ करोति वहिष्यवमानसमाधये सप्तदश-त्रिणयौ
 प्रथ्यावयति तावनन्तरयोः श्लोचयोरनुष्टम्भात्येकविं-
 शान्युक्थानि करोति विभ्रएशाशङ्को दिराचस्तत्रामु
 मेव प्रतिष्ठाम्नाम मभि प्रायुङ्गाघैतदिशोविशीयं
 राजयज्ञे ऽभिरूपं क्षत्रियस्य धृति. किमर्थं इत्या-

लुब्धजनपदोऽयम् राजा तस्य क्षत्रसंयमार्थः क्षत्रसं-
यमार्थः ॥ ६ ॥

अथातो इन्द्रा इत्याचक्षते तेन सर्वे इन्द्रादन्धे
मित्रास्तु भवन्ति यौ यावेयाए समान मर्थं सुपुत्रतौ
तौ तौ इन्द्रौ भवतो राज्यकामयज्ञः प्रथमस्तस्य यदेवं-
विधः स्तोमयोग एव सष्टावेकविंशान्तसम्पद्यत इति
सप्तदशं पवमानेषु निदधात्येष विड-स्तोमो भवति
विट्कामो राजा ऽथाप्रेते रामा इव सुत्याया
यत्पवमानाः सम्पूर्णाश्छन्दोभिः सामभिरिति तत्र
विट्स्तोमए सप्तदश मचिकीर्षीदनुपूर्वं भावर्त्ति-
स्थानेष्वतिशिष्टान् भागस्तोमानेवं चतुष्टोमो भवति
विभ्रंशाशङ्क मिदं कर्म स चतुरेण प्रतिष्ठेति
व्याख्यात मौभयसाम्य मभियेवनीये ज्योतिष्टोमं
तन्त्रं तद्वाख्यातं केशवपनीये ऽन्नाद्यकामयज्ञ उत्तर
स्तत्र चतुर्कृच्च माहरत्येतदन्नाद्यसंस्तव मित्रा-
महीयवादुत्तर माभीक मेतदृष्टिसंस्तवं वृष्टिज मेव
मन्न माभ्रीगवादर्कपुष्प मेतदन्नाद्यसंस्तव मिति
प्रजातिकाम * यज्ञ उत्तरस्तचैकचं मुपाहरत्येवा
वृषग्वती प्रजातिकाम † यज्ञो ऽभिष्टुपान्तरिक्षप्रवा-

दान्तरिक्षायतना गन्धर्वाप्सरस इति तत्र यो द्रव्य-
 विकारः प्रजाति कामययज्ञत्वात् स भवति शुश्रुत्सद्यज्ञ
 उत्तरस्तस्य द्वादशं माध्यन्दिनं सवनं त्रिवृती अभित
 एव मिव ब्राह्मणं भवति यैकादशी या द्वादशीत्येका-
 दशीः प्रातस्सवन उपसञ्जघ्नीत द्वादशीस्तृतीयसवन
 एवं गरल व्यपादानं सिध्यतीति तदपि शश्वद् ध्वर्यव
 उपाहरन्ति स्तोमो वै त्रिवृतः स्तोमो द्वादशो यत्
 त्रिवृतो द्वादश मुपयन्ति पुनर्द्वादशात् त्रिवृतं तस्मा-
 देष पुनस्तोम इत्युक्त्यसंख्यं करोत्येव मेतासां
 स्तोत्रायाणां व्युपादानं सिध्यतीति स्तोमकल्पायैकं
 साम माध्यन्दिन मुपाहरति स यन्मैधातिथ मेतस्या-
 रिष्टवती योनिः प्रायश्चित्तकृत्ये ऽभिरूपे ऽत्येतो यो
 द्रव्यविकारः शुश्रुत्सद्यज्ञवान्तस भवति ॥ ७ ॥

पशुकामयज्ञ उत्तरस्तत्र चतुष्पद्यान्तस्तोमान्
 करोति चतुष्पादाः पशव इति तदपि शश्वद् ब्राह्मणं
 भवति यच्चतुष्टुर्हिङ्गरोतीत्यथ खल्वचानुष्टुभः प्रति-
 पदः करोति पशुकामयज्ञे चतुष्पदा अभिरूपा इति
 तास्तिस्रः सतीत्यतस्त्रो गायत्रीः करोति गायत्री-
 स्थानं हि भवति वारवन्तीयं यज्ञायज्ञीयचतुर्थे-
 पूक्यस्तोत्रोच्येध्वेव मिव ब्राह्मणं भवति नोकध्यो

नाग्निष्टोम इति यदु वारवन्तीयं पशुसंस्तु-
 चापि च स्तोत्रीयाणां सन्निवारणाय पशुकामयज्ञ-
 एवोत्तरस्तत्र चतुर्ध्वं माहरत्येतत्पथ्यच्छन्द इति
 षोडशिसंस्थं करोत्येव मिव ब्राह्मणं भवति
 नीकृष्यो नातिराच इति पशुकामयज्ञरवाङ्गायत्र
 उक्थप्रणयः पशुकामयज्ञावेवोत्तरावपि वा दिरात्राग्नि-
 मुपहृतौ खाता मुभयेज्यानि ज्योगात् तत्र सप्ति-
 सप्तदशौ स्तोमौ करोत्येतौ पशुसंस्तुवा वित्येक-
 विंश मुत्तरस्य बहिष्यमानं करोति चिकण् होतु-
 राज्यं समायाविकाहौ व्याविवर्त्तयिषन्नेतस्मिन्-
 स्तदेकविंशे पराक्रम्य चिकेण वज्जेण बलं विभे-
 देति कामकायनस्ता उ सप्ति-सप्तदशावेव सम्पदेति
 नानातन्त्रे नानापृष्ठे दिरात्रन्यायेन संञ्चारयति
 च न च संञ्चारयत्येकाह्न्यायेनाहःसंञ्चारणं दिरात्र-
 न्यायेनासञ्चारणं जनुपैकचौ दिरात्रन्यायेनौदला-
 न्धीगवे दिरात्रन्यायेनाञ्जत इति काव मन्थ मेषा
 सामन्या * त्वचप्रथमा पशुप्रवादिति सत्रासाहीयं
 शुध्ये, दिरात्रन्यायेन श्यावाश्व-क्रौञ्चे दिरात्रन्याये-
 नाग्नेगोराजाय स्तविध्यत इति काव † मन्थ मग्नेग

इत्यहेयं भवतीति शाण्डिल्यायनो गोप्रवादात्तु
स्नातकाः कुर्वन्तीति ॥ ८ ॥

अपचितिकामयज्ञ उत्तरस्तत्र चतुर्विंश-पष्ठान्
तरोत्थेवमिव ब्राह्मणं भवति वि च्छद्यन्तीति चतुर्विं-
शचिण्वावितीवैतद्भवति चतुर्विंशं पवमानयोर्निह-
ति तेन प्रच्युतौ चिवृत्सप्तदशावाज्यपृष्ठेष्वनु-
दृष्टाति ज्योतिष्टोमं तन्त्र मेतदपचिततरं तन्त्रयो
रिति स्तोमकारित आवापोपचितिकामयज्ञ एवो-
त्तरस्तस्मात्ताः स्तोमास्तस्य यदेवंविधः स्तोमयोग
एवं विराज् सम्पद्यत इति द्विपदाः करोति
दशरात्रन्यायेन स यदेता एता दशरात्रावसाने
दृष्टा इति तत्र वारवन्तीय मन्तसामान्तच्छन्तसि
सूर्यवत्यो दशरात्रन्यायेनाग्नाभियजन उत्तरस्तपोभे
सामनी करोत्यग्नाभीज्यां क्वास्त्रीषिकीर्षत् तथा-
पुभयसामाग्निर्भवत्युमाभ्यां हि परिगौयत इति
ज्योतिष्टोमं तन्त्र मेतदाग्नेय मिति स्वार् सौपर्णं
पक्षिसाम पच्यभीष्टाया मग्नेर्वत मग्नाभीष्टायां
स्वागिरामर्कोऽग्नाभियजने व्रते दृष्टो भवत्यग्नाभि-
यजन एवोत्तरस्तव ज्योतिष्टोम मेवाहरत्येतदाग्नेय

मिति चिवृत्पञ्चदशावाज्यपृष्ठेषु सम्पदशेन कुर्मौ
 व्याख्यात मौभयसामं ज्योतिर्ह्येवायं विहृतस्तत्रै-
 दल मनुष्टुमि तृचसमाप्तये तदेतदष्टमात् पृष्ठा-
 न्वितम् ॥ ६ ॥

राजयज्ञ उत्तररुच द्वे स्तोत्रीये उपाहरति ककुद्-
 रूपं दिदर्शयिषन्नपिवा सदोविशीयसामान्ते गृह्य-
 माणे सप्तदश कारयेतां विषमे स्तोमे सत्यनव्यासां
 वृहतीं करोति ज्योतिष्टोम्यात् तस्याः सामकल्पो ०
 व्याख्यातो ऽग्निष्टुति व्याख्यात मौभयसाम्यं
 ज्योतिर्ह्येवायं विहृतस्तत्र गौरोवित मनुष्टुभ्येतदुप-
 भीक्त मिति वैश्ययज्ञ उत्तरो वैश्यश्च राजमात्रश्च
 खारान्ता मौषतो यज्ञः द्यादित्याहू राज्ञ एव खल्वयं
 संविरतश्च साहसिक्यादिङ्भूतश्च कितवाशयश्च सवः
 स्यादिति शाण्डिल्यो ऽभिषेचनीयं प्रत्युपधावति
 सवसामान्वाद् द्वात्रिंशादपायादनुष्टुभः मति-
 पटो ऽपयन्ति कुशलं यदुपवती मेघा राधन्तरी राध-
 न्तरो वैश्य इति व्यत्यासेन नित्यां वृहतीं करोति
 समो हि स्तोमी व्याख्यातावुत्तरो राजयज्ञ उत्तरस्तं
 खलु वृहत्पृष्ठ मिन्द्रन्यद्वाभिः कल्पयतेऽतः कृतिः

अचिय इति तत्त्वा इन्द्रवत्यो विस्पष्टास्ता अद्यापि
 गृहप्रवादेन वृषखरप्रवादेन सूर्यवत्तयेत्येन्द्रः रूप
 मनु गृहणन् मन्यत इति तन्त्रे विप्रतिपद्यन्ते ज्यो-
 तिष्टोमं तन्त्रं सित्येके गायत्रीभ्यां जानीम इत्याशी-
 स्तन्त्रं सित्यपरं मिन्द्रवतीभिरयं कृष्णस्ता एता इन्द्र-
 वत्य इति तत्र यो द्रव्यविकार ऐन्द्रीचिकीर्षया स
 भवति राजपुरोहितयोर्यज्ञ उत्तरस्तचोभे सामनी
 सभयानि व्यञ्जनानि द्वायज्ञा ज्योतिष्टोमं तन्त्रं नित्यं
 ब्राह्मणस्योक्तो यज्ञं चतुर्यय ॥ १० ॥

विजिघांसद्वयं उत्तरस्तचोभे सामनी करोति
 विजिघांसद्वयं कृत्स्नं चिकीर्षं चैतद्विशोविशीयं
 विजिघांसद्वयं ऽभिरुपं सोमसामाऽऽथर्वणं वेत्य-
 भिचरतः सोमसामैतत्कूरणिधनं तस्य निधने विवा-
 रयन्तोन्द्र इव दक्षुः रमृणा २३४५ सूर्य इव दक्षुः
 रमृणा २३४५ वज्रिन्त्सुवज्जी २३४५ नृपि वै तेषां
 द्वे पूर्वे धीस्तरे वा सर्वाणि वा समस्यन्नन्त्य मेव स्वर-
 येदयो वायो मँस्ताया निहन्यमानायाः ङादः
 स्थाद्यथा वायसौ समृच्छेयातां यथा वनिष्कः कृन्तचेणा-
 मिहतो ध्वनेद्यथा वासन्नपुरथ पादस्य निघातस्य
 हृषिति चाथर्वणं पशुकामस्यैतच्चतुर्णिधनं पशुकाम-

यन्ने ऽभिरूप मेव मर्य एवोत्तरो ऽपि वा नाज्ञात-
 प्रायश्चित्तये यन्नानाज्ञातं भय मागच्छेद्यथा साटव
 मा जगाम यथा। जिह्नुशिरो यथा वयःपतनं तद-
 प्येव मित्र ब्राह्मणं भवतीन्द्र' मदेव्यो माया अस-
 चन्तेति शाण्डिल्यायन एव नूनं तद्विदाञ्चकारेति
 ह आह धानञ्चय्यो यदर्थं इमं साजहारानाज्ञात
 इव खल्वर्थं योगो भवति तत्र त एव स्तोमा ये
 पूर्वस्य ताप्स्तु यदेवं प्रयुक्तेषां प्रायावेकाहौ वराविवर्त्त-
 यिष्यन्ते विप्रतिपद्यन्ते उभयसामतन्त्र मित्येके
 प्रवक्ष्यो ह्येता माध्यन्दिनीया इत्याशीस्तान्न मित्य-
 पर मनाज्ञातप्रायश्चित्तये ऽयं तन्नानाज्ञातयोगाच्चि-
 कीर्षन् गायत्र्याः स्थाने द्वे वृहत्यौ निदधाति ते
 संयुह्य तिस्रो गायत्रीः करोति गायत्रीस्थानं हि
 भवति तत्र यो द्रव्यविकारो नाज्ञातप्रायश्चित्तये स
 भवत्यपि च विजिघांसया ॥ ११ ॥

अभिचरणोपावेवोत्तरी तयोः श्येनैव द्रव्यसमु-
 द्देश उक्तो ये पूर्वयोः पूर्वस्य स्तोमा तयोः पूर्वस्योद-
 रति सप्तदशनवदशौ प्रजातिसंज्ञावाविति षडति-
 शिष्टाद् द्विः स्तोत्रमाजः करोति सन्दर्शनरूपं दिदर्श-
 यिष्यन्नेहं ककुभि करोति पुरुषच्छन्दसः स्वरं विद्या-

वयिपुत्रैतत् काशीतं-क्षीणस्वरेडं क्षयं परेषा
मिच्छतीति सामानुष्टुभि करोत्येतानि क्रूराणि
सामानीति स यत् चयाणां प्रथमं सेतदानुष्टुभमिति
पूर्वाध्यायं पूर्वं यज्ञस्थाने ऽथाप्येतत् क्रूरणिधनं
वधार्थं ऽभिरूपं मद्यापि बृहन्निधनेनानुष्टुभ्यात्वेय
वै सामवज्जं इति बृहद्वयन्तरयोर्वदति भूतोमकल्पा-
योत्तरे विहितवन्तौ तृचा बाहरति तच्च तदेव साम
खादिति धानञ्जय्यः समानार्थो हि भवतो द्वितीय
मिति गौतमः स प्रायावेकाहौ व्यावर्त्तयिपन्नया-
पेयतदभिनिष्कृष्टगौतिवधार्थं ऽभिरूपं वज्जोक्तां प्रम-
हिष्टीय मुक्तो यज्ञं मौपगव मैडत्वात् षोडशिसाम्नो
नार्मेधं करोति तच्चेतदुद्दण्णीयं सेतेनेष्टाकामस्य
सिध्यत्यजामिकल्पश्चेति ॥ १२ ॥

महानाम्नीः षोडशिसामैता वज्जोक्ता राजयज्ञे
ऽभिरूपा वज्जो हि राजेति कथं धर्मा इति कर्त्तव्या
इत्येकेऽपि ह्यासा मेय स्वाध्याये धर्मा भवत्यथापि
धर्मिस्थान मापन्नाः षोडशधर्मान् कुर्वन् कथं महा-
नाम्नीना धमान् न कुर्यादित्यथापि वज्जोक्ता आपो
ऽथापि सङ्गयो लोपो लोपान् न्याय्यतर इत्य-
कर्त्तव्या इत्यपरं पृष्ठापन्नाना वदति यदप उपनिधाय

सुवत इति तदेतदपि ह्यासा मेघ स्वाध्याये धर्मो
 भवतीत्यपेक्षं वादः स्वाध्यायधर्मान् कुर्याद् यदेतद्व-
 मिस्थान मापन्ना इति धर्मिस्थान मापन्नतरं खलु
 सद्रघन्तरं न धर्मांलभते यदेतद्वज्रोक्ता आपन्न
 इति शान्त्युक्ता आपो यः पश्चात्पत्र उपसृजति
 वैश्वानर मेव तच्छमयन्त्यापो हि शान्तिरिति ह्याह
 यदेतत्संशये लोपो लोपान् न्याय्यतर इति यो रघ-
 न्तरधर्मान्कृत्वा सहानास्तीनां धर्मान् कर्त्तव्यान्
 मन्येत सदृशव्याघातो ऽथापि तस्य वक्ष्योक्ततरा धर्मा
 इति धर्मा इति ॥ १३ ॥

॥ इति निदानसूत्रे सप्तमः प्रपाठकः ॥

॥ अथ अष्टमः प्रपाठकः ॥

अघातो ऽहीनास्तेषा मुक्तो द्रव्याणा मन्वयो
 ऽथापि दशरात्रावल्लोपाऽहीनास्तत्र सिद्धानि दाश-
 रात्रिकाणि द्रव्याख्याहीनिक्या रात्रेः श्रौतकक्षत्रार्धो
 ऽपनयति सत्रञ्चाहीनञ्च व्यावर्त्तयिषत्सत्रैता
 करीति पन्थं पन्थमित्थोतार इत्येताः सुतवतीनाए
 स्थाने सुतवत्य इति मध्यमस्य रात्रिपर्यायस्य होतृ-

प्रामणी विचारयन्ति दैवोदासं वा खादौर्हसद्गनं वेति
 विकल्पो वा खादपि वा दैवोदास महीने कुर्यात्
 पूर्वाध्यायं पूर्वं यज्ञस्थान और्हसद्गनं सन्नेपूत्तराध्याय
 मुत्तरे यज्ञस्थाने ऽथाप्यस्त्रिंशत्सचवादरूपो भवत्यौर्ह-
 सद्गन मपि शर्वरीषु प्रोहन्तीत्यथ खल्वाह त्रिणिधनं
 भवतीति कथं त्रिणिधनं खादित्येतान्येतान्येव निध-
 नानि व्यवहन्त उपेयुः सुवृत्तिभौ २३६५ नृमादना-
 २३४५म् भरे २३४५ पुवा २३४५ इति तदाहुर्जनेच्छन्
 त्रिणिधनं यदनन्तराणि निधनानीत्यथ वा एतानि
 विहृतान्यनुपद उपेयुस्तत्र निन्दा यदनुपायान्निध-
 नाना सभिवग्राहरो ऽथवा एतानि पृथक्स्तौत्रीया-
 सूपेयुस्तत्र निन्दा यदनुपायान्निधनाना सभिवग्राहरो
 ऽथवा एतानि पृथक्स्तौत्रीयासूपेयुस्तत्र निन्दा यत्
 संप्रायाणां निधनाना विप्रयोगो यथासमाभ्याय मेवो-
 पेयु रथापि यथासमाभ्याय मेवैतत्त्रिणिधनं भव-
 तीति शाण्डिल्यायनो यत्तिस्तो निधनमात्रा भव-
 न्तीति सर्वेषु पदेष्वभ्यासात् सौमेधं रात्रिषामेत्या-
 चक्षत कौत्स महीनादपनयति सन्नञ्चाहीनं च
 व्यावर्त्तयिषंस्तच्चैतदाष्टादण्डं मृदिसंस्ताव सा
 तथा विशन्तिवन्दव इत्येताश्चेताः सोमवतीनां स्थाने

सोमवत्य इति समुद्रप्रवादा आवल्यान्ते ऽभिरूपाः
इति ॥ १ ॥

बुभूपद्यज्ञ उत्तरो ऽपि वा षडहस्मि मुपकृतः
स्यादेतेषां स्तोमाना मुपधानात् तत्रोभे सामनी
वार्हतं तन्त्रं बृहत्पृष्ठयोपवतीति प्रतिपत्कस्य हेतो-
रिति बुभूपद्यज्ञोऽयं भवत्यनवधारितकाम इति
लामकायनस्तत्र सर्वाभिप्रायां प्रतिपद् मच्चिकीर्षी-
दयापि षडहो ऽयं संलङ्घितः सैषा षडहप्रति-
पद्भवत्ययापुत्रे स्थानवती अचिकीर्षीत् तन्त्रेण बृह-
त्प्रतिपदा रयन्तर मित्यथापेना मेवान्य वेदाः समा-
मनन्त्याम्भीगवादुत्तर माधर्वणां षडहोऽयं संलङ्घि-
तस्तदेतव्रायश्चित्तिः स्या मा पशुकामयज्ञ उत्तरो
ऽपि वा हिरावाप्ति मुपकृतिः स्यादेतेषां स्तोत्राणा
मुपधानाद्दशरात्राप्तिं वा छन्दोमाना मुपधाना-
द्वास्यात मौभयसाम्य मनुपृष्ठं तन्त्रं इयान्याज्यानि
इयानि पृष्ठानि द्वैविध्यात् स खल्वामोर्यामाणां
पृष्ठानां वैश्वजितानि पृष्ठानि गर्भं करोत्येतानि
नानात्वकृष्णानीत्यथापेयव सामितरा दशरात्रयेति स
कस्य हेतोर्गर्भांन् करोतीत्येव हि शश्वद् बहुधा
अधीयते गर्भवन्ति पृष्ठानि भवन्त्यामोर्यामस्य तानि

गर्भकारणं शण्डेत्यश्वो वै पृष्ठानि यद् गर्भवन्ति
 भवन्ति प्रजननेनेव पशून्तस्मद्भयन्तीति बृहदैराजगर्भं
 करोति वार्हतं वै वैराजं तेनेव तदनु रूपगर्भं वाम-
 देव्यं महानान्त्रीगर्भं करोत्यापो वै वामदेवा मापो
 महानान्त्रास्तेनैव तदनु रूपगर्भं श्यैतं वैरूपगर्भं करोति
 पशवो वै श्यैतं पशवो वैरूपं तेनेव तदनु रूपगर्भं
 कालियं रेवतीगर्भं करोत्यैहं वै कालिय मैडारेवत्य-
 स्तेनैव तदनु रूपगर्भं मयो द्रवदिहं कालियं कसेडा-
 रेवत्यस्तस्मिन् मियुनादेव प्रजायत इत्यपि वा सर्वा-
 ण्यावर्त्तानि वैश्वजितै रावर्त्तिभिर्गर्भवन्ति कुर्यात् तत्र
 बृहत्सञ्चरते राख वैरूपं विधृत्या इति तत्र गर्भविधानं
 साक्षुर्मध्यमं पर्यायं सस्तोत्रीयं गर्भं कुर्यात् प्रथमो-
 त्तमौ सुखाद्यैव गर्भोपपत्तिर्भवतीति कथं धर्मा इति
 कर्त्तव्या इत्येके गर्भभूतानि भवन्त्यनुभूतान्यधर्मा
 गर्भो भवतीति कथं धर्मा इति कर्त्तव्या इत्येके गर्भ-
 भूतानि भवन्त्यनुभूतान्यधर्मा गर्भो भवतीति कर्त्तव्या
 इत्याचार्यास्तत्र तान्येव विवचनानि यानि विप्र-
 जिति सुरूपं जरावोधीयस्य स्थान एतत्पशुसंज्ञाव-
 मित्युद्गरत्याथर्वणं दिपदा अत्र करिष्यन् भवति तत्रै-
 तत्सौहविष मभ्यस्तगोत्यतिरिक्तं

प्रजातिकाम-८-यज्ञ उत्तररात्र यो द्रवाविकारः
 प्रजातिकाम-१०-यज्ञत्वात् स भवति वाखाता
 उत्तरे ‡ अथैत एकस्तोमा एतान् कामानभ्युपकृतां
 यथैतद् ब्राह्मण मथापोकश्लोमान्याहौनिकान्यहानि
 सोऽन्तन्याय मदिदर्शयिषीतत् खलु वृहद्द्वयन्तरपृष्ठान्
 कुर्मो रथन्तरवाहंता ह्येते स्तोमा इति ज्योतिष्टोमं
 तन्त्रं ज्योतिषा ह्येते स्तोमा इति तन्नानुपृष्ठं द्रवा-
 गमः षोडश्याः षोडशिनोऽनुब्राह्मणं वेति विचार-
 यन्ति किंस्तोमा अनुब्राह्मणए चुरिलोकविष्ण-
 स्तोमा इत्येष एषां प्रकृतिस्तोमो भवाययाप्याहरह-
 स्तोम सहः प्रथमोत्तमयो रन्विद्याता मेकाविंशं तु
 पञ्चदशस्य कुर्यात् पञ्चदशए मप्तदशस्यैवं तए स्तोमए
 सस्सुतो ऽतिरात्रः सम्पद्यते यो यस्तस्याहो भवत्यह-
 स्तोमं त्वेवान्विषु रित्यनुब्राह्मण मित्यनुवूह मित्ये-
 तत् व्याहो वा ह्यहः स्तोमः स षोडशिनो न्यायेन
 यो वा ऋसीयादित्रहस्तोमं चैन मनुवत्तम्पश्यामो
 ऽयातो इराचास्तत्र ज्योतिष्टोमसर्वस्तोमौ समस्यति
 मा विलोपे भूयान् विलोपोऽभूदिति च दाशरात्रि-

८, † 'प्रजातिकाम' - इति छ ।

‡ य इत्यत्र त्रयेव द्वितीयस्य, समास ।

काणां न हे करोत्यथेतानि दशरात्रस्थान्ताहानि
चतुर्थ-पष्ठे नवम-दशमे इत्येतेषां द्वात्रिंशद्द्वि-
न्तेषु चिकीर्षितानि तत्रोत्तरच वहिष्पवमान मन्यत्
प्रतिपदो नावमिकम् ॥ ३ ॥

अथैते हाविष्मत-हाविष्कृते हाविष्कृतं पूर्वखात्र
आर्भवचरः स्थानापन्नं भवति द्वितीयस्थानं च हा-
विष्मत मुत्तरस्य माध्यन्दिने सप्तिहस्त भागविलोपे
भागसन्तानाय निकामयते ऽपि चैवः सती मेदीय-
सी हाविष्मत-हाविष्कृते भवत इति जनुषैकर्चा
वहर्गणन्यायेन चैशोक-वैखानसे जागतस्य भागस्था-
नुपहायाहीमान्तेष्वर्काश्चिकीर्षिताः सप्तिहस्तान्विह
दीर्घतमसोऽर्का विपर्ययेणेतरोरात्रिः स यदेता-
स्तेवासु स्योनि रथाप्येता धृतवत्सो दक्षितवत्सो ऽन्ते-
ऽभिहृता इति ज्योतिष्टोमान्युक्त्यान्वहीनास्तेषु
चिकीर्षितान्येवं पथ्यावसान मित्यायुष मुत्तरस्य द्वि-
तीयं करोत्येते सप्तिहस्तिकद्रुका इति वृहत्पृष्ठं
वार्हतं तन्त्रं द्वितीयः हि स्थान मापन्ना इत्युद्गरत्यन्त-
लक्षणानि त्रिणव-त्रयस्त्रिंशयो रन्वपाय मुत्सेध-
निषेधौ परिस्त्राना मिति जराबोधीय महीनेषु
चिकीर्षित मेतच्छन्दोमसामेति तद्य दुष्णिहि

प्रजातिकाम-४-यज्ञ उत्तरस्तत्र यो द्रवाविकारः
 प्रजातिकाम †-यज्ञत्वात् स भवति व्याख्याता
 उत्तरे ‡ अथैत एकस्तोमा एतान् कामानभ्युपकृता
 यथैतद् ब्राह्मण मथापेयकशोमान्याहीनिकान्यहानि
 सोऽन्तन्याय मदिदगंयिपीत्तत् खलुवृहद्दयन्तरपृष्ठान्
 कुर्मो रथन्तरवाहंता ह्येते स्तोमा इति ज्योतिष्टोमं
 तन्च ज्योतिषा ह्येते स्तोमा इति तत्रानुपृष्ठं द्रवा-
 गमः षोडश्याः षोडशिनो अनुब्राह्मणं वेति विचार-
 यन्ति किंस्तोमा अनुब्राह्मण ए खुरित्येकविंश-
 स्तोमा इत्येव एषा प्रकृतिस्तोमो भवत्यथाप्याहुरह-
 स्तोम महः प्रथमोत्तमयो रन्विधाता सैकविंशं तु
 पञ्चदशरा कुर्यात् पञ्चदश ए सप्तदशखैवं त ए स्तोम ए
 स स्तुतो उत्तिरात्रः सम्पद्यते यो यस्तस्माद्भो भवत्यह-
 स्तोमं त्वेवान्विषु रित्यनुब्राह्मण मित्यनुब्रूह मित्ये-
 तत् खाद्या वा ह्यहः स्तोमः स षोडशिनो न्यायेन
 यो वा इसीयादित्यहस्तोमं चैन मनुयत्तम्यश्यामो
 ऽथातो द्विराचास्तत्र ज्योतिष्टोमसर्वस्तोमौ समस्यति
 मा विलोपे भूयान् विलोपोऽभूदिति च दाशरात्रि-

काणां न हे करोत्यथेतानि दशरात्रस्यान्ताहानि
चतुर्थ-प्रष्टे नवम-दशमे इत्येतेषां द्वाण्यहीना-
न्तेषु चिकीर्षितानि तत्रोत्तरच वहिष्यवमान मन्यत्
प्रतिपदो नावमिकम् ॥ ३ ॥

अथैते हाविष्मत-हाविष्कृते हाविष्कृतं पूर्वखाण्ड
षार्भवचरणं स्थानापन्नं भवति द्वितीयस्थानं च हा-
विष्मत मुत्तरस्य माध्यन्दिने संहितश्च भागविलोपे
नागसन्तानाय निकामयते ऽपि चैव सती नदीय-
सौ हाविष्मत-हाविष्कृते भवत इति अनुपैकचा
वहर्गणन्यायेन चैशोक-वैखानसे जागतस्य भागस्या-
नुपहायाहीनान्तेष्वर्काश्चिकीर्षिताः स एरोधान्विह
दीर्घतमसोऽर्का विपर्ययेणेतरयोराग्निः स यदेता-
स्त्रेवासु स्रयोनि रथाव्येता धृतवत्यो दक्षितवत्यो ऽन्ते-
ऽभिहृषा इति ज्योतिष्टोमान्युक्त्यान्यहीनान्तेषु
चिकीर्षितान्येवं पथ्यावसान मित्यायुष मुत्तरस्य द्वि-
तीयं करोत्येते सप्रायास्त्रिकद्रुका इति वृहत्पृष्ठं
वार्हतं तन्वं द्वितीयं हि स्थान मापन्ना इत्युद्धरत्यन्त-
लक्षणानि त्रिणव-त्रयस्त्रिंशयो रन्वपाय मुत्सेध-
निषेधौ पटिखाना मिति जराबोधीय महीनेषु
चिकीर्षित मेतच्छन्दोमसामेति तद्य दुष्णिहि

रायन्तरास्तोमाच्छुष्य मविच्यावयिषीद्वृक्षीयं ते-
 रश्चां वेति विचारयन्ति पूर्वस्थाङ्ग उक्थान्त इत्यङ्गोद्वृ-
 क्षीय मुपक्रमणीय महरिति तैरश्चां मषोडशिका
 रात्रिस्तोमज्ञावेणाषोडशिका ह्येवयुर्भवतीति त्रिवृत
 पञ्चदशो ऽग्निष्टोम उत्तरस्य पूर्व एकस्तोमता मिवा-
 ङ्गोर्दिदर्शयिषन्नायुषा प्रच्युतं पञ्चदशं पूर्वस्मिन्नहन्य-
 नुगृह्णाति तत्र यदेतत् स्रुचो ऽभवदिति कपिवनो
 भायजात्यश्चातूरात्राय जामदग्नये दिदीक्षे ब्रह्मचा-
 रिणः सम्पन्नकुलीन मपः प्रहृत्य तस्य त्रिवृत पञ्च-
 दश मह रूपेतं बभूवाथेतरस्त मर्थः साधयिरवा
 प्रथानगाम समाय मिम महयांगं निशीशमतेत्यायुर-
 तिरात्र मुपदधौ ब्रह्मचारिणश्च परिहारेण यज्ञ प्रत्यव-
 हारेण च स्रुचो बभूव यस्वेतौ दोषौ परिहरेन्न स्रुचः
 द्यादिति पूर्वैव द्रव्यकल्पो व्याख्यातो व्याख्या-
 तः ॥ ४ ॥

अथातस्त्रिराचास्तत्र वामदेव्यं तृतीये पृष्ठे
 करोति लोकविधां विरात्र उपकृत एतानि लोके
 सामानीति तानि कुशलं यद्यथाभक्ति निदधाति
 तन्त्रेषु विप्रतिपद्यन्त आहो निकतन्वाणीति गौतम-
 स्तद्वायत्रीभिर्विजानीम एकैवात्राहो निकी भव-

त्यस्य प्रवेति तां यत्करोति सहस्रवती सहस्रवत् तद-
 भिरूपेत्येकाहिकानीति धानञ्चय्यसद् गायत्रीभि-
 रेव जानीम एकैवात्राहीनिकी भवति प्र सोमासो
 विपश्चित इति तां यत्करोति प्रवत्युपक्रमे ऽभिरूपे-
 त्यहरहरेवाहीनैकाहाभ्यां वर्त्तत इति शाण्डिल्या-
 यन एवं युक्ता एता गायत्री भवन्तीत्यथ खल्वत्र भाग-
 विपर्ययो भवति लोकविधां चिरात्र उपकृतस्तं यथा-
 भक्त्याचिकीर्षीते एते परे अहनी भागविपर्ययाद्
 द्रव्यसमासेन वर्त्तते द्वितीये ऽहस्यानि द्वैतीय-
 कानि भागान्वितानि तार्त्तीयिकान्येतदेव विप-
 रोतं तृतीये खल्वत्र इयान्यक्षररूपाणि क्रियन्ते प्रजा-
 पतेश्च वागक्षराक्षराणि चाज्यादिषु प्रजापतेर्वाग-
 क्षराणि यथोपलभ्य महस्त्वक्षराक्षराण्येकाक्षरणि-
 धनं यौश्चाजय मेघ आचार्यसमयो ऽथाप्याह यदा-
 क्षराणि प्रथमं महर्भजन्त इति व्याख्याता अर्का-
 स्तथाज्यदोहानि पूर्वावर्कौ व्यत्यस्य चाक्षरणिधनं
 प्रथमे ऽहनि चिकीर्षन्नाज्यदोहानां प्रथमं तृतीय एव
 मिव ब्राह्मणं भवत्यथाप्येषा मेतत् चिणिधनं तृतीये
 ऽभिरूप मनु प्रथमस्य करोत्यत्रैव सन्तानार्थं सिद्धं
 भवति द्वाक्षरणिधनत्वादनुरूपेण सितरयो रैड

मन्थं करोतीडानुयहो जगतीं वा खेन सामान्ते-
नापिपादयिषीत् ॥ ५ ॥

उपवती द्वितीयस्य प्रतिपन्नवमाङ्गागन्विता कया
ते अग्ने अद्भिरस इति होतुराज्यं केति तृतीयमिति
हि भवतीत्यथाप्याह यत्सामा स्तोमो भवति तदा-
ज्येषु निराहेति ता एताः कवत्यो यथा, वामदेव्यर्चो
दाशरात्रिकाण्युतराणि सन्तनीति स्वयोनीति होतृ-
कपृष्ठान्येतानि छन्दोमन्त्राहे प्रायश्चिन्नार्थं गायत्र-
पाश्वं मैत्रावरुणसामैतद् वामदेव्यसदृशं तत् खलु
वृहतीषु करोति चिस्थानां वृहतीं पृष्ठेषु चिकीर्षन्न-
याप्यस्मिन् नवाक्षराक्षरं भवति ककारप्रकारादि
रकारः सन्तनि ब्रह्मसामास्तावि मन्म पूव्यं मित्येता
ब्रह्मप्रवादा इति सन्तन्यक्षावाकसाम नवमाङ्गागा-
न्वित मथ खल्वच जामि भवति लोकविधां चिरात्र
उपाकृतः सम्भिन्न माभ्यां लोकाभ्या सन्तरिच मिति
पाञ्चमिको ककुभं करोत्येतस्मा मक्षरं भवति ककार-
प्रकारादि रकारः पिपीलिकमध्यां करोति वागुक्तो
ऽयं चिराचस्ततोभा वाकाराऽनुष्टुभा मचिकीर्षीन्नाव-
मिकी रुत्तरा अक्षरसमासो हि तार्त्तीयिकीषु तासां
मध्यमा मुद्धरति दशरात्रलिङ्गेति तत्रैतां करोति तए

सखायः पुरुषश्च मिल्येपा सखिमती यथा वामदेवाख-
 चेस्ता यदावर्त्तयति परिवर्त्या प्रक्रमं परिजिहीर्षन्
 नानाऽग्निष्टोमसामानि नानात्वार्थो नानाच्छन्दस्खा-
 वृत्तेष्वेवं भूयो नानादेव मिति स यदिहानुष्टुभः
 करोति वृहतीः कृत्वानुष्टुभां चो भवति * तत्रैतद्विंशो-
 विंशीयं स्वयोन्यापन्नं पुरस्तादेतत्स्थानं वाक्प्रवादे
 ऽत्र भवति भागाश्वितान्युक्त्यानि होता देवो अमर्त्य
 इति तृतीयस्य होतुराज्यं हो इति तृतीय मिति
 हि भवतीति गौपूक्तं प्रायश्चित्तिसामैतस्मिन्नक्षरा-
 क्षरं भवति रेफादि रकारः सतोवृहतीं करोति
 त्रिपदा त्रिरात्रे ऽभिहूपेति सवासाहीयं मैत्रावरुण-
 सामैतद् वामदेव्यसदृशं मपुरस्तात् स्तोमं यहिः-
 स्वारं यथा वामदेव्यं वारवन्तीयं मग्निष्टोमसामै-
 तज्ञायत्रीसामापन्नं पुरस्ता देतत्स्थानं वाक्प्रवादे
 ऽत्र भवति यागुक्तीऽयं त्रिरात्रोऽपि वानुष्टुभोपपत्त्या
 वाक्प्रवादेनानुग्रहो भविष्यतीत्यक्षरविक्रमे ऽयं त्रिरा-
 त्रोऽपि वानुष्टुभोपपत्त्या अक्षरप्रवादेनानुग्रहो भवि-
 ष्यतीति विद्वानविद्वानिति तु भवन्ति नाना साधु रयं
 त्रिरात्रस्तत्र नानर्त्तिर्वजो ऽचिकीर्षीत् कथं मविदा-

विकारा भवन्तीत्यपरं प्राकृतस्यैवाग्नमेधस्य प्रतीया-
 दित्यथापि ते नानास्तोमा एकस्तोमो यन् भवति
 तत्र स्वतन्त्रा एकाहाः खुरित्येके बहुधैकाहानां
 स्वातन्त्र्यं दृश्यते यथायुष्कामे षड्रात्रे नवरात्रयो-
 रिति त्रिरात्रतन्त्रा इत्यपरमेवं च तन्त्राविलोपो
 ऽपि चैषो ऽहीनन्याय इत्यपोडशके गोत्रायुषी इत्यपर-
 मेवं दृष्टे चापि चैवं प्रदेशो भवतीत्यथैष वैदत्रिरात्र-
 स्य त्रिवृत्स्तोमाः शुः षोडशिन उत्तमस्यातिरात्रस्य
 षोडशं प्रथमं रात्रिषामैवं तावत् स्तोमो यथा-
 त्रिरात्रो नाना षोडशिसामानि नानात्वार्थो नानदं
 प्रथम उद्देशीयं द्वितीय एतदानुष्टुभं हरिवद्योनि
 यथा गौरीवितं, तस्य स्थाने तैरस्य मेतत् पूर्वाभ्यां
 संप्रायं न्याय्य उक्तमे षोडश्यथैत उत्तर एतां कामा-
 नभ्युपकृता यथैतद् ब्राह्मणं स्तोमकारित आवापो
 ऽन्तर्वसावप्रत्यवरूढान्युत्तमस्याह उक्तानि लोक-
 विधां त्रिरात्र उपकृतो रोहोपकारो ऽथाप्येव सवरा
 हतं सवन मिति न्यायकृत् उत्तरो न्यायकृत्
 उत्तरः ॥ ८ ॥

अथैष चतुर्वीरो बृहद्रथन्तरपृष्ठ एव न हि षोड-
 हिकान्यनुभवन्ति नान्यो बालुलुप्सीत् ते यन्नाना-

छन्दस्तु ब्राह्मणेनैव तदाख्यातं कानि तन्त्राणीति
 चतुरहतन्त्राणीति गौतमस्तदिजानीमश्चतुर्थे ऽहनि
 चतुर्थप्रतिपद मादिशैकाहतन्त्राद्रात्रि मुपनिगमि-
 षन्नस्य प्रत्नां करोतीति त्रीण्याहीनिकान्येक मेकै-
 काहिक मिति धानस्यैव एवं पर्वणाहीनस्यादान मेका-
 हतन्त्राद्रात्रे रूपायः स यदेतदेतत्तन्त्रान्तरं सोम-
 कारितः आवाप उद्धरति अनुपेकवौ सोमकल्पार्थ-
 श्च ज्योतिष्टोम्यौ करोति तयोः स्थाने नावमिक्यौ
 नानात्वार्थौ ऽथ यत्र पडहो भवति साप्तमिकौ तत्र
 ककुभं करोत्यसञ्चाराय तत्र खलु पदस्तोभान्
 करोति चतुरोऽयं वीरानुपकृतस्त एते चत्वारः समान-
 योनयः समानार्पेयाः पुत्रामधेया गणनामधेया गण्डेडा
 गणनिधना अपि वा चातुर्विध्यादेव क्रियेरष्टास्तु
 यदेवं प्रयुक्त एव मिहातो रोहोऽपि चैवं दाशरात्रिकौ
 ऽवसानौ भवतीति तान् खल्वन्त्यान् करोत्यथैषा ए च
 छन्द इति तान् कुशलं यन्नित्यासु धर्ता दिव इत्यु-
 त्तम एतासु खयोनि रथाप्येता चन्तलक्षणेः सम्पन्ना
 इति व्याख्याता अर्कास्तेषां तदेवानुपूर्व्यं यत् त्रिरात्रे
 गौपूक्तं प्रायश्चित्तिसाम पदस्तोमबाध सर्वं द्विपदास्व-
 नुगृह्णाति तेन प्रच्युतं वारवन्तीय मुष्णिह्यन्तसाम

साप्रंच्योष्टेति विपरिहरत्यानुष्टुभे अजाम्यथं एतेनैवो-
त्तरे व्याख्याता उद्धरति पदस्तोभात्त ह्येते चतुरो
वीरानुपकृतास्तत्र कुशलं यन्नित्यादिपदस्तोभापाया-
दर्कः स्वए. स्थानए समापद्यते तस्यानुसमापत्तिए
युध्यवारयन्तीये समापद्येते अतो यो द्रव्यविकारः
स्तोभकारितः स भवति ॥ ८ ॥

अथ सुस्वाह वसिष्ठस्य जनिचे भवत इति कथेदं
ब्राह्मणए. खादिति बृहद्रथन्तरयो रविप्रयोगस्येत्याहु-
रेते विश्वोवसीयसी आजनिचे भवत इत्यपि वा
रथन्तरस्यैव द्विर्योगस्यैतद्धि वासिष्ठ मित्यपि वा रथ-
न्तरस्य हवतस्य वासिष्ठस्यैते वासिष्ठे भवत इति
जनिचे एवानुकल्पयेदिति कौत्सो जनिचे भवत
इति सति किं मन्य दनुकल्पनान्न त्वेवानुकल्पयेन्न
ह्येते आनवकाश्यान्ननुकल्पयतोत्येतेषां त्वेव विचा-
राणां मेकस्यैतद् ब्राह्मणए. खादेकस्त्रोमता मिवाह्नां
दिदर्शयिषन्नृत्तमे भागस्त्रोमान् करोत्येते प्राप्त-
स्थाना इति पञ्चरात्रस्य चतूराचेणैव पृष्ठवादी
व्याख्यातस्ते खलु स्वासु करोति न ह्ययं चतुरो
वीरानुक्तोऽपि नानाभागश्चतूरात्रो ऽथेह समान-
भागे चतुर्थपञ्चमे इति कानि तन्वाणीति पञ्चाह-

तन्वाणीति गौतमस्तुतूराचेणैव व्याख्यातं चत्वार्यहैनिकान्येक मैकाहिक मिति धानञ्जय्यस्तुते-
 नैव व्याख्यात मग्निष्टोमः प्रथम मह रुक्थानि मध्ये
 दशरात्रन्यायेन यत्र सः स्वाभिप्रयुज्यत एषा ऽभिप्रयु-
 ज्यत उदरति षोडशिनं चतुर्थाहिराजा मन्वपायः
 स्वराजोपेयुः स्तोमश्च वा लोभादथाप्येन मतिराचे
 करिष्यन् भवति तन्न समवैविचारयिषौदुहरत्या-
 तीषादीयं धर्मिणि तत्परा पडहे धर्मिः भवति तत्र
 याथान्तयात् क्रौणं प्रत्याहरत्यपि वा मध्येन
 प्रच्युत मिहानुष्टुप्ति तदु भवत्यूर्ध्वं वाहते
 ऽहनीति स्तोमकारित आवाप एतेनैवोत्तरो व्या-
 ख्यातः स्तोमकारित उद्गाः सप्तदशं षोडशिनं
 करोति यो वा द्वाङ्गः स्तोमः स षोडशिनो न्यायेन यो
 वाङ्गि भक्तिरेव मुत्पन्नो हि भवत्यथाप्यनादिष्टव्यूहेन
 भवत्यथा कथं महीनाङ्गो राचेरितीति ऋसीया-
 नित्यह स्तोमं स्वे त मनु यन्त पश्यामो ऽथाप्याह सप्त-
 दशः स्तोमानातियन्ती व्रताप्ति मुत्तर मुपकृत स
 खल्येकाहा कृष्णास्ते व्याख्याता ॥ १० ॥

चतुषडहे कथं रात्रिरित्यकर्त्तव्येति शौचिदृष्टि-
 रेव मुत्पन्ना हि भवत्यथाप्यनादिष्टा वृहेन भव-

त्यथापि कथं महीनाङ्गो रात्रेरुपायो ऽभविष्यदित्य-
 थापि कृत्स्नतायै वै नूनं मिह रात्रिः क्रियेत कृत्स्नो-
 ऽयं षडह इत्यथापेक्ष चतुर्थी भागो रात्रेः कृत्ये तत्
 कृत्स्नो ऽयं षडह इत्यथापेक्ष चतुर्थी भागो रात्रेः प्रत्य-
 र्दिता मत्यक्रमिष्यदिति कर्त्तव्येति गौतम आदिष्टा
 कल्पेन भवत्यथापेक्षाहीनसंस्था यद्रात्रिस्ता मव-
 सानभूतां षष्ठं महारागकृत्यथापेक्षा ऽहीनन्यायः
 सर्वे ते रात्रिमतो ऽद्याप्यरात्रिकं व्रतं तस्मान्ते निपा-
 ताद्रात्रिं मुपधीयमानां पश्यामो यथा सप्तरात्रेष्व-
 थापि यः पृष्ठायलम्बनस्य पञ्चमादनादेशाद्रात्रिं
 मुपनयेदर्यापायाद्रात्यपायाच्च स्तोमप्रत्यवरोहो ऽपि
 सोऽर्थागमाद्रात्रिं प्रत्येव मर्हतीति यदेतदेव मुत्पन्न
 इत्यनन्ते वै तत्र भवत्यन्तदर्शना रात्रिरिति यदेतद-
 नादिष्टव्यूहेनेति नित्यत्वान् नूनं मेनानादिशतीति
 यदेतत् कथं महीनाङ्ग इति कथं वा अप्रतिरात्रिको
 ऽभविष्यदिति पश्यामद्याहीनिकेभ्यस्तन्चेभ्यो रात्रे-
 रुपायं यथा त्रिरात्रेषु यदेतत् कृत्स्नो ऽयं षडह
 इति कृत्स्नो हैव षडहो रात्र्या तु कृत्स्नतरो भवि-
 ष्यतीति यदेतदत्यक्रमिष्यदित्यग्रह एवाभिक्रान्तो
 भवत्यतिक्रामन्तं च पश्यामो यथाप्नोयामि गौरीविता

पायात् पृथक् स्वाराणि स्तोत्राणि करोति नाना
साधुरहीन इति स यदेतान्येतानि रूपसम्पन्ना-
नीति ॥ ११ ॥

आयुष्कामयज्ञ उत्तरस्तत्र त्यहौ समस्य निद-
धात्यहोनचाहं चैकाहचाहञ्च कस्य हेतो रिति
त्रयः प्राणापानध्याना इत्यऽग्निष्टोमसंख्यं ज्योतिष
मेषां प्राकृतौ संख्या ऽध्याप्येतया संख्यया चर-
त्यया ऽपि नानात्ययाविमौ चाहौ तानुपक्रमसंख्यया
प्राचिक्रमिषोदषोडशिका रात्रिः स्तोमज्ञाचेणा-
षोडशिको ह्येवायुर्भवतीति द्वितीयस्याहो वासिष्ठं
माध्यन्दिनान्त्यप् स्यादिति शाण्डिल्यः षष्ठार्धेनेदं
पुरा प्रच्यवते नेह षष्ठार्धं इति पार्थ मेवेति गौतम
एतत् समूहसाम समूहावच्छेदोऽयं भवतीति तृती-
ययानुष्टुभि बृहत् करोति चाहे समं बृहद्रथन्तरे
युयुक्षमाणो व्याम्यर्थं चैव स्नात् पृष्ठगावसम्ब उत्तरस्तस्य
पञ्चाहो बृहद्रथन्तरपृष्ठ एव विश्वजिति हि पृष्ठानि
करिष्यन् भवत्युदरति षोडशिनं चतुर्थात् तत् पञ्च-
रात्रेणैव व्याख्यातं त्रयस्त्रिंशानि पञ्चमस्याह उक्-
थानि रात्रिकारितो हि स्तोमप्रत्यवरोहस्तान् विश्व-
जिति करिष्यन् भवति भवति ॥ १२ ॥

अथातः सप्तरात्रास्तत्र पृष्ठं वृतं सप्तमं करोत्ये-
तदकृतं पृष्ठं भवत्यथाप्यनङ्गमेतद् वृतस्य यदुक्त्यानि
तत् ज्यौतिष्टोमानि, स्वस्तोमान्याहरति, षोडशि-
मती रात्रि रहीनन्यायेनाथाप्यनङ्गमेतद् वृतस्य
यद्वात्रिस्तत्र यैव कृत्स्नतमा- रात्रिस्तमो हरतीति
सप्तदश मुत्तरस्य वृतए स्तोमकारित उद्धारस्तस्य
स्तोमान्स्वयीतुप्रक्ष्यानीति किं स्तोमानि स्युरित्येक-
विंशस्तोमानोति गौतम एष एषां प्रकृतिस्तोमो (न)
भवति त मन्वियुरित्येतत् स्यात् सप्तदशस्तोमानीति
धानञ्चय्य एषोऽस्य वृतस्य स्तोमो भवति त मन्वियु-
रित्येतरस्यात् पञ्चविंशस्तोमानीति शौचिवृद्धिरेष
वृतस्य प्रकृतिस्तोमो भवति त मन्वियु- रित्येतरस्या-
दथापेयं तासां स्तोत्रीयाणा मनुयहो भवति याः
पञ्चविंशद् वृतात् सप्तदशे क्रियमाणे ऽपयन्ति
द्विपक्षस्तोत्रीयेनानुष्टेते ते चेदनुनिघृष्टेत् त्रिणवं
प्रथमं मुक्तं कुर्यादेकविंशं षोडशिनं करोत्येषो
ऽस्य प्रकृतिस्तोमो भवत्यथापेयं तासां स्तोत्रीयाणा

इन्वोः साधोऽर्थान्तर्यात् पूर्वं मादत्ते ऽथापेक्षतया-
 धिनं निधनं भवत्यविकारः पूर्वो ऽविकारादित्येक-
 सिद्धान्तक्यान्त्येकविष्मन्मोमए प्रोहगिनं करोति
 कश्च व्याख्यातं प्रथमे सप्तराचे ऽभ्यास उक्त उत्तरस्य
 इत्यादि वृद्धयन्तरपृष्ठचतुर्यस्याह एकविष्मः प्रोहशी
 पञ्चमस्याह. पार्थिव्यं लोक आकूपारं वाचेयं वेति
 विचारयन्ति नानापुरुषकल्पी ख्याता मिति ह स्माह
 शान्तद्वयो ऽन्य एवाकूपार भरोचविष्यतान्य आचेय
 भाषेयं चैवाभिरूपतरं यञ्चमे ऽहनि स्थानसम्मितं
 पञ्चमनाना अत्रय इति चतुर्यस्याहः शुद्धागुहीयस्य
 मोह आकूपारं पञ्चमस्याहः पार्थिव्यं पार्थिव्यं चैव
 निरु मर. पार्थिव्यं व्याख्यात माचेयं नु खलु कुर्वत
 दमयोरनुययो भवति वृत्ते हि पार्थिव्यं करिष्यन् भवति
 चतुरिष्मं वरिष्यमानए सप्तदशस्त्रोमं वृत्तं करोति
 तत्र न एवोक्त्यानाए स्तोमं विचारयेत् सप्तदशे
 वृत्ते ॥ १३ ॥

॥ इति निदानसूत्रे अष्टमः प्रपाठकः ॥

॥ अथ नवमः प्रपाठकः ॥

प्रतिष्ठाकामयज्ञ उत्तरः स खल्वेकाहस्ते व्या-
 खाता जनकसर्परात्रे चत्वार्याहीनिकान्यहान्या-
 हीनिकतन्वाण्यनन्तरवा दुहति षोडशिनं चतुर्था-
 क्षत् व्याखातं व्याखाता अर्कान्तेषां तदेवानुपूर्व्यं
 यत् त्रिरात्रे धत्तां दिव इत्युत्तम एतासु स्वयोनि-
 र्द्वितीयस्याङ्गः सौभर मुक्त्यानां ब्रह्मसाम कुर्यादिति
 धानञ्जय्यस्त्रैऋकुम्भं हि चतुर्थे करिष्यन् भवत्यौपगव
 मेधेति गौतमो ऽतिरात्रे सौभरं करिष्यन् भवत्येष
 मुभयो रनुग्रह इति षोडशिमती रात्रि रहीन-
 न्यायेनात्रैव चतुष्टोमः षोडशिसामिति शौचि-
 वृत्तिः शम्बूपुत्रो नात्र च नेति राणायनीपुत्रः पृष्ठः
 स्तोम उत्तरस्य षडहो बृहद्रथन्तरपृष्ठ एव विश्वजिति
 हि पृष्ठानि करिष्यन् भवति चतुर्थस्याङ्गः प्रत्यस्त्रै
 पिपीपत इति गौरोवितं षोडशिसाम विराजा
 मन्वपायं स्वराजोपेयुः पृष्ठापायाद्रेत्योपयन्ति तत्रै-
 तदार्ढ्युत मेतद्गायत्रीसामेहकारवत् पश्चिधनं यथा
 रेवत्यो विपरिहरे दौक्ष्णोरन्ध्रे इति गौतम एव
 मिडारम्भयोर्वृहतीति न विपरिहरे दिति धान-
 ञ्जय्यो ऽपि ह्येव मजामि स किमर्थो नित्यं कल्पं

व्यावयेदित्यष्टरात्रस्याषोडशिका रात्रिश्चातुष्टोमन्या-
येनाथापि कृतः षडहे षोडशीतयायुष्कामयज्ञ उत्तरः
स यन्नवरात्रो नव प्राणा इति त्रिकद्रुकानुपदधाति
छन्दोमसादृश्यादयाप्येत जनस्य पूरयितारो षोड-
शिका रात्रिः स्तोमज्ञात्रेणाषोडशिको ह्येवायुर्भव-
तीति पशुकामयज्ञ उत्तरस्तत्र . पञ्चाहं करोति
पाङ्गाः पशव इति यदु विश्वजितं पशूक्तानि पृष्ठा-
नीति त्रिकद्रुकानुपदधाति छन्दोमसादृश्यादयाप्येत
जनस्य पूरयितारस्तान् पुरस्तात् पञ्चाहस्य करोति
विश्वजितः हि रात्रुपायाय करिष्यन् भवत्यायुषो
ऽनुष्टुभि बृहत्करोति त्राहे समं बृहद्रथन्तरे युयुक्ष-
माणो ऽजाम्यर्थं वैव स्यादार्कजन्मं वेति विचारय-
त्यथापि नैताः स्वतन्त्राः स्तोमविधां बृहदा-
पद्यते तत्राक्षूपारं त्वचसमाप्तये तदेतन्नवमाङ्गा-
गान्वितम् ॥ १ ॥

अथैष दशरात्रो बृहद्रथन्तरपृष्ठ एव तत्र खलु
विश्वजितं दशमं करोति स खलु विश्वजित् क्रिय-
माणो दशमतन्त्रं प्रत्यूहति तत् प्रत्यूह्यमानं पूर्वं
तन्त्रे प्रत्यूह्यत्र यदेवैकं पुरा सप्तमे कृतं तन्त्रं भवति
तत्प्रच्यवते ऽथैते षष्ठ-नवमयोस्तन्त्रे व्यत्यस्यति षोड-

शाहिकैर्यए स्तोमैरभि विधीयते स त्रयस्त्रिंशं
 स्रतन्त्र मचिकीर्षीत् तस्येतरस्थानं परीतं भवत्यत्र
 खल्वयं सर्वो दशरात्रो नानातन्त्रो भवति समूहति
 बार्हद्रथन्तरपृष्ठान्नित्याभिरनित्यो ह मात्राया मक-
 रिष्यदनित्यो ह्ययं दशरात्र इति नित्यासु चतुर्थ-
 पञ्चमयोर्जगत्यो यास्यतुर्थे नित्याः सप्तमे ऽहनि ताः
 करिष्यन् भवत्यतो नित्याः करोति तदङ्गेन पञ्चमे
 कुशलं यदनित्यास्त्रिष्टुभो नित्यानित्या एवा-
 चिकीर्षी दित्यपरं नित्ये ह तन्त्रे अनित्यौ स्तोमौ
 यत्र नित्यानित्या अभिरूपा यदु पृष्ठ उभयोरनित्या
 उभयए ह्येव तत्रानित्यए स्तोमस्यैव तन्त्रञ्च नित्यासु
 मरयोरङ्गोर्नित्याभिर्ह्येतस्य द्वादश समूहो नित्योऽस्तु
 नवमे ऽन्तर्विधा हि दाशमिक्यो विश्वजित्यन्तर्विधाः
 करिष्यन् भवति तत्र कुशलं यज्जगोतिष्टोम्यौ करोति
 तन्त्रान्विते च पृष्ठान्विते चाथ खलु दीर्घतमसोर्क
 मष्टमे ऽहनि करिष्यन् भवत्यन्तसामान्त इति
 तन्त्रस्यः स्वशिरामर्कः सप्तमे त्रय एवैको ऽग्नेरर्क-
 स्तन्त्रापेतस्तन्नवम महर्हरति ॥ २ ॥

१ अथ द्रव्यसमुद्देशो यानि यथास्थानं व्याख्या-
 तानि तानि यान्यथास्थानं तैरेवाष्टभिः पर्यायै-

स्तेषां मन्वयः समन्वीचेत नाना ब्रह्मसामानि नाना-
 त्वार्थः श्यैतनौधसवर्णानि बार्हद्रथन्तरपृष्ठान् नाना-
 ऽग्निष्टोमसामानि नानात्वार्थं ऐडानि भूयिष्ठानि
 करोति सामान्तस्य स्थानं तत्सामान्त मथार्थं च तृतीय-
 सवनसामान्तस्त मदिदर्शयिषोन्नानाच्छन्दस्यैवं भूयो
 नानात्व मिति तानोमानि भवन्ति सप्तच्छन्दाऽसि
 नवाहं नानु भवन्ति तत्र ककुभं च विराजस्वीप-
 प्रयुक्ते सा प्राय्यात्तानि कुशलं यदोहेण प्रयुक्ते ऽग्न
 आयूऽपि पवस इति प्रथमे ऽहनि करोति कक्ष हेतो
 रिति शिशुः सद्योज्ञोऽयं भवति सैषाग्नेयी पविता
 ऽभिव्याहारा शुद्धार्थेऽभिरूपा ऽथापि शश्वदिह्वाग्नि-
 ष्टुतं तैत्तिरीया अधीयते सैषाग्निष्टुदनुग्रहाय स्वात्
 स्वादिष्टा मार्षवीया मेषा स्वादुसती पठिताभिव्या-
 हारा शुद्धार्थे ऽभिरूपाथापैकाहिक्नी भवत्यथ खल्वत्र
 पौष्कलं भवति शुद्धस्यैतद्भवति यत् पुष्कल मित्यथा-
 पैकाहिक मेकाहसमासः शश्वदिह तैत्तिरीया
 अधीयते नाना भष्टे-निधनानि न दाशराचि-
 काणि मध्ये-निधनान्यनुभवन्त्यतश्छन्दसान्युपप्रयुक्ते
 आ सोम स्त्रानो अद्रिभिरिति तृतीयस्य वृहती सप्तदशे
 साध्यासां करिष्य भवत्यत एतां करोत्येषा सामन्या

तृचप्रथमा तृतीयस्थानेति वभवे ऽनु खतवस इति
 पडृचः पष्ठ-सप्तमयोर्विहरति सन्तानार्थो नवर्च
 मेतस्य प्रथमे ऽहनि तृचं कृत सुपास्यौ गायता नर
 इति ब्रत्यः सप्तमस्य समूढाज्य मेतत् स्थानसम्मितं
 छन्दस्ये उत्तरयो रते रूपसम्पन्ने इत्येते रूपसम्पन्ने
 इति ॥ ३ ॥

अथैष कुसुरुविन्दस्तत्र खलु वृहद्ग्रन्तरे ते
 करोति राधन्तरवार्हता ह्येते स्तोमा इति कानि
 तन्वाणीति दशरात्रस्तोमविहृत इत्येके द्वैपृष्ठाद् द्वे
 तन्वे स्थाता मित्याचार्याः प्रथमद्वितीययोरिति शौचि-
 वृच्चिरते आहीनिके इति तद्विदं प्रथमतन्वं प्रवतीभिः
 ऋषे मपरूप मन्यचोपक्रमाद् वात्यशिष्यः भवति
 तस्य स्थाने ज्यौतिष्टोमं करोति प्रथमस्य प्रथमः राध-
 न्तरस्य राधन्तर मित्यैकाहिके इति धानञ्जय एव
 मपर्वविलोप इति तन्विदं गोस्तं च मन्तविधाभिः ऋषे
 मपरूप मन्यचान्ताद्वात्यशिष्यः भवति तस्य स्थाने
 द्वितीयतन्वं करोति द्वितीयस्य द्वितीयं वाहंतस्य वाहंत
 मिति स खलु दशमे-ऽहनि द्वितीयतन्वं मुहूर्तस्य तस्य
 स्थाने ज्यौतिष्टोमं करोत्यैकाहतन्वाद्वात्रि मुपनि-
 गमिपन्नुक्तौ द्रव्यागमः समेषु स्तोमेषूभयोस्तंत्रयोः

पुनानां बृहतीं करोत्युभयोर्ह्येषा नित्येत्युष्णिक्कुभौ
 वा अपि समाने भवत इत्यपरं द्विराचन्याय इवेह
 भवति द्वैतञ्चेण द्वैपृष्ठ्येन तत्र द्वैरात्रिका उष्णि-
 क्कुभः करोत्यथ यत्र राधन्तरस्याङ्गस्तृचार्थी भवति
 तद्यथादशतुर्वीरे व्याख्यातं तथा तत्र भवति बार्ह-
 तेज्वहस्तु यौक्ताश्व-हाविष्मते अग्निष्टोमेषु हावि-
 ष्मत मौक्ष उक्ष्येषु मौक्ष मुक्ष्यासामेति विभक्ता-
 न्युक्ष्यानि राधन्तराणि राधन्तरेषु बार्हतानि बार्ह-
 तेषु तदेवाकाशां स्थापनं यद्वशरात्रि तयोः सचगत-
 योर्बार्हतस्य कविमन्तं पर्याप्तं करोति कालेय मष्ठा-
 वाकसामाभिष्वन्यायेनैकविंशो ऽतिरात्रो य एक-
 भूतोमाना मुत्तमस्तस्य सोमान्वयी षोडशीत्यविचार
 नैकविंशः ॥ ४ ॥

अथैष छन्दोमवान् बृहद्रथन्तरपृष्ठ एव तत्र
 खलु विश्वजितं दशमं करोति स खलु विश्वजित
 क्रियमाणश्छन्दोमान् प्रत्यूहति ते प्रत्यूह्यमानाः पष्ठ
 महः प्रच्यावयन्ति पृष्ठ्यावलम्बस्य पञ्चाहः प्रथम-
 खाङ्गः प्रब्रवद् वहिष्यवमानं पञ्चमथाङ्गो ऽसृक्षत
 प्र वाजिन इत्यनुरूप इति शाण्डिल्यायन उपरिष्ठा-
 दिमं नवर्चं मावर्त्तयिष्यन् भवति कथं महतस्त्रा-

वत्तंनः खादिति नवाहयोगा इमा भवन्तीति धान-
 ज्ञय्यः कथं मसमापयिष्यन्नवाहं नवाहयोगाः कुर्या-
 दिति व्याख्यातः 'समूहं कृतावानं वैश्वानर मिति
 होतुराज्यं वैश्वानरीयस्य स्थाने वैश्वानरीयं त्रैककुभे
 उत्तरयोरेते रूपसम्पन्ने इत्युद्धरति' काण्वरयन्तर
 मजामि हि भवति तच्चैतत् सोमसामैव मिडारम्भणा
 वृहतीति गौरीवितापायात् पृथक् स्वाराणि करोति
 नाना साधुरहो न इति स यदेतान्येतानि रूपसम्पन्ना-
 नीति प्रथम माचेयं नमसोपहत्यै तदु वृहद्व्योनिं वार्हते
 ऽहनीति स्थानसम्मिते उत्तरे इत्येते रूपसम्पन्ने
 इति स्वाराणि चैष्टुभानि माध्यन्दिनान्यान्येतानि
 रूपसम्पन्नानीतैरुडानि जागतान्यार्भवान्यानीडा-
 मक्तयो हि छन्दोमा इति स यदेतान्येतानि राधन्तर-
 वार्हतेडानीति नवमे ऽहनि दीर्घतमसोऽर्कं मनु-
 कल्पयन्त्येके ऽहन्नाचिण स यदनुष्टुभ्येतदस्य समूहे
 वा न भवति तच्चाकूपारं त्वचसमाप्तयेऽथ येनानु-
 कल्पयन्ति वृहत्यां वानुकृष्टं मन्यमाना यथा वैत-
 दग्नेऽर्कः सप्तमे ऽहनि कृताकृत इति समापद्यन्ते
 दशमे ऽहनि सामानि समूहदाजजिदं द्विपदास्त्रनु-
 गृह्णाति संयुक्तं मेतेनाज्ञा भवतीति ॥ ५ ॥

कथं दशमधर्मा मानस मिति कर्त्तव्या इत्येके
तदाहर्त्तायत इत्यकर्त्तव्या इत्यपर मदशमं च लुब्धञ्च
दशरात्र इत्यथाप्यकृतेन विश्वजिता मानस मध्य-
शाययिष्यदथाप्यनुष्टुप्संयोजनास्ते जागत मिदं
स्थानं भवत्यथापि सचोत्पादास्ते ऽहीनोऽयं भवतीत्य-
भिवर्त्यमाणयज्ञ उत्तरः स खल्वैकादशमस्ते व्याख्या-
तास्तस्य सवनभाजस्तोमाः समावज्ञानो वेति विचा-
रयन्त्येवऽ सवनस्तोमाः समं प्रयुक्ता भविष्यन्ती-
त्युक्त्यसंख्यं ज्योतिषं बृहत्पृष्ठ बार्हत्तं तत्र द्विती-
यऽ हि स्थान मापन्न मिति तत्र यो द्व्यविकार
उक्त्यत्वाच्च बृहत्पृष्ठत्वाच्च स भवत्यपि च समस्तऽ
समन्तीकारायाथात एकादशरात्रो दशरात्रान्ता
अहोना द्वादशाहप्रभृतीनि सचाणि कि मेकऽ स्थान
मन्तरीया मिति वैकादशरात्रं करोति पृष्ठाव-
त्तम्बस्य पञ्चाहः पृष्ठास्तोमस्य षष्ठ महरिति पयसा
षष्ठ मह रभ्या राजति ख × × त्तं * पयोधापोऽवं हे
बृहत्पृष्ठौ खरावुक्तौ बृहती + पुनः कण्वरथन्तरं खं
लोक मित्यजाम्यर्थं व्याख्याताऽऽह्न्दोमा दशमस्य
स्थाने चतुष्टोमं करोति कस्य हेतोरिति अह्न्दोमस्य

समेत्यग्निष्टोमखात्यग्निष्टोमः स उ च्छन्दो रथ-
न्तरपृष्ठो ज्योतिष्टोमतन्त्रो यथा दशम महारति ॥ ६ ॥

कथं दशमधर्मा मानसच्छन्दोमस्य छन्दोमवत्य-
ग्निष्टोमखात्यग्निष्टोमः स उत्तररथन्तरपृष्ठो ज्योति-
ष्टोमः कथं दशमधर्मा मानस मित्यकर्त्तव्या इत्येके
स्वेन नामधेयेनैकाह आशिष्यते चतुष्टोमो ऽग्निष्टोम
इत्यथापि न दाशमिकं लिङ्गं दृश्यते यद्येतद् वद्वि-
प्यवमानस्यावृत्तिः साम्नां विप्रच्यावन मनुष्टुभः
परोक्षौचिकीर्षेति कर्त्तव्या इत्याचार्या ये ऽन्ये मानस-
संयुक्तेभ्यः सः स्थापनीयं मानसं चतुष्टोमो ऽग्निष्टोम
इत्यथाप्यकृतेन विगृहिता मानस मध्यगाययिष्यद-
थापि सव्रोत्पादं नाहीनकृतावचिकीर्षीद् दृश्यते
तद्दशम मृते मानसात् तथा मानस मृते दशमान्न
चैतद्दशमस्य यथावग्राखातं दशमसंयोगास्तु कर्त्तव्या
एष आचार्यसमयो ऽथापि तन्त्र महर्त्ताचे वलिष्ठं
ब्रुवत उक्षा-खादिष्ठे दाशमिक्यौ दृश्येते अथापि
स्थानेन भागागमेन तन्त्रोपधिना छन्दोम्येनेति स
चैव चतुर्विंशो दाशमिकोऽन्ते दृश्यते यदेतत् स्वेन
नामधेयेनैकाह आदिष्यत इति बहुधैकाहाः स्वेन
नामधेयेनादिष्यन्ते यद्येष एवाश्वचिराचे ऽभिप्लवे च

त्रिकद्रुका इत्यथैनां नाहीनिकतंत्रान् ब्रूमहे यथो
एतन्न दाशमिकं लिङ्गं दृश्यत इति ब्रूमो यथाव्या-
ख्यात मस्थानं तु सामवूहस्य समूढो दशरात्रो
दृश्यते च वहिष्यवमानस्य नावृत्तिरेन्यासु चानुष्टुप्
दशमतम्बं यथा त्रिककुम्भः ॥ ७ ॥

तत् किमप्रभृतयोऽहीना इत्युक्त्यप्रभृतय इति
बहुधातिसो मुहूर्त्तमात्रा अग्निष्टोमे स्तुनशस्त्रैर्नाभि-
धीयन्ते ता अद्यापि विधीयत इति शश्वदंग षोडशि-
प्रभृतय एव भवन्त्यत्रैष चतुर्थी भागः प्रथमं स्थानं
लभते सर्वे भागा आप्यन्ते सर्वे भक्षा यः स पुराहीनो
भवति सोऽद्याहीन इति शश्वदङ्गातिरात्रप्रभृतय
एव भवन्ति सर्व मादित्यवरित मभि विधीयत उभौ
वर्णौ कृतकृतिरेवात ऊर्ध्वं शश्वदङ्ग हिरात्रप्रभृतय एव
भवन्ति द्वे पृष्ठे चर्या लभते इयान्यहानि रायन्तर-
बार्हतानोति तदिदं बृहदतिराचे स्थानं तदद्या स्थानं
लभत इति शश्वदङ्ग त्रिरात्रप्रभृतय एव भवन्त्येव
महर्भाजो ऽहस्सवनभागाः स्वस्थानातिरात्रा घनुष्टु-
पिति शश्वदंग चतूरात्रप्रभृतय एव भवन्त्यत्रैष चतुर्थी
भागो ऽहर्भजते यथा पूर्वं भागा इति शश्वदङ्ग
पञ्चरात्रप्रभृतय एव भवन्ति शुष्यत्यु हैतच्चतुर्थं महः

प्रश्चमे ऽहनि रात्रिः सज्जत इति वा शश्वदङ्ग षड्-
 रात्रप्रभृतय एव भवन्त्यत्रैष चतुर्थो भागो भूयिष्ठभाग
 भवति शश्वदङ्ग सप्तगात्रप्रभृतय एव भवन्त्यासप्तान्
 नानात्वानि वर्त्तन्ते नाना साधुरहीन इति शश्वदङ्ग-
 गाष्टरात्रप्रभृतय एव भवन्ति शुध्यत्यु हैतत् सप्तम
 महर्ष्टमे ऽहनि रात्रिः सज्जत इति शश्वदङ्ग नव-
 रात्रप्रभृतय एव भवन्त्यष्टरात्रे पुनरभ्युद्धृतेषु भागेषु
 जगत्यस्थाना भवति साद्यस्थानं लभत इति शश्वदङ्ग
 दशरात्रप्रभृतय एव भवन्त्यातद्विपरार्द्धं महर्नानात्वं
 ग्रहशमं नाना साधुरहीन इति शश्वदङ्गेकादश-
 रात्रप्रभृतय एवं भवन्ति शुध्यत्यु हैतद् दशम मह
 रेकादशे ऽहनि रात्रिः सज्जत इति ॥ ८ ॥

अथायं द्वादशाहोऽहीनो भवतीति सत्र मित्य-
 हीनो भवतीत्याहुरेको दीक्षेतेति भवत्यधाप्राहीनि-
 कान्यहानीत्याचक्षते द्वादशरात्रिकाख्यहान्यधाप्राह
 यज्ञौरीवितेनाहीनानि शश्वदङ्ग त्रिरात्रप्रभृतय एव
 भवन्त्येव महर्भाको ऽहःसर्वभागा ए खस्थाना रात्राव-
 नुष्टुविति शश्वदङ्ग चतूरात्रप्रभृतय एव भवन्त्या-
 धाप्राह यजमानं सेवेतया चर्हयन्तीत्यथापि वैरूपे
 वदति यजमानं वा अनु प्रतितिष्ठन्त मुद्गाता प्रति-

तिष्ठतीत्यथाप्यस्मिन् दक्षिणाप्रवादो भवति ध्वस्ते वै
 पुरुषन्ती तरन्तपुरुसमौढाभ्यां वैदर्श्वभ्याम् सहस्रा-
 ण्यादित्थता मिति दक्षिणावन्तो ऽहीना इत्यथापि
 शश्वदनेनाध्वर्यवो याजमानं परिचक्षते यथाहीने-
 नेति सत्र मित्यपरं मुभयतो ऽतिरात्रो भवत्यन्यतरतो
 ऽतिरात्रा अहीनाः समाहितप्रायणीयोदयनीयो
 भवति व्याहितप्रायणीयोदयनीया अहीना अथा-
 प्यन्वहं गौरौवितो भवति नानास्वरा अहीना अथा-
 प्यस्मिन्तसत्रवादरूपो भवति यो वै देवानां गृह-
 पतिं वेद सचे गृहपतिर्भवति भारद्वाजायना वै सत्र
 मासत स्तोमो युज्यते सचियेभ्यो ऽहभ्यः प्रतिष्ठायैव
 सत्र मासते ऽद्विरसो वै सत्र मासत गौपायनानां
 वै सत्र मासौनानां यतः सत्रादुदस्थाताः स्थिताः
 दित्युभयं भवतीति लामकायन उभयथा ब्राह्मणं
 भवत्युभयघेष्टं वेद यत उभयेषां भयं प्रत्यय स्तद्धो-
 ऽस्मिन्नहोनवादाः प्रत्ययत्वात्ते भवन्ति सचन्तु भवति
 सत्रकारोऽस्य भवति नैवाहीनेन सच मित्यपरं यत्त-
 दप्येष मिव ब्राह्मणं भवत्यन्यस्मै वै कामाय सच
 मन्यस्मै यज्ञो न तत् सचेणाप्नोति यथैकं यज्ञो न
 तद्यज्ञेनाप्नोति यथैकम् सच मिति तद्यथाश्वत्यलो

वृद्धो नैवाश्वत्थ इति वृद्धनायनो अनश्वत्थ इति त्रयो-
ऽहीना इति धानञ्जय्य एकाहाहीनोऽहीनाहोनः सत्रा-
हीन इत्ययं ज्योतिष्टोमो ऽतिरात्रः षोडशिमाने
काहाहीनोऽत्र हि न किञ्चनैकाहिकं कर्म हीयत इति
द्वादशाहो ऽहीनोऽत्र हि न किञ्चनाहीनिकं मह-
र्हीयत, इति गवामयनं सत्रं, महीनो ऽत्र हि न
किञ्चन सात्रिकं महर्हीयत इति तदिदं कुशलो
भृतयस्तस्याहोना इति तदपि शश्वद् ब्राह्मणं भवद्
द्विष्ट मिति शाण्डिल्यायनो यस्य स्यादहीन इति
यस्य तु स्यादहर्वर्त्तयेयेति द्विरात्रप्रभृतयस्तस्याहीना
इति तदपि शश्वद् ब्राह्मणं भवति प्रजापतिर्यज्ञक्रतून-
सृजताग्निष्टोमं मुक्यं षोडशिन मतिरात्रं य एतै-
र्द्विरात्रप्रभृतयो ऽहर्गणां त्रुवन् तस्मान्नापि महासी-
रिति तस्मादेव ते ऽहीना इत्यहीना इति ॥ ६ ॥

अथातः सत्राणि तेषां द्वादशाहः प्रथमस्तस्मिन्नु-
पकृतानि तत्र हे उपधिस्थाने अन्तरेणात्रिरात्रौ
च दशरात्रञ्च सचैकेनाह्वार्यं भवति व्रतं माहरेत्ये-
तदेकार्यं दृष्ट मिति तस्य तदेव स्थानं यत्संवत्सरे
द्वादह्यं गोत्रायुषी तयोस्तदेव स्थानं यत् संवत्सरे
त्राह्यं चिकद्बुकाश्चतुरह्यं व्रतचतुर्धान् पञ्चाह्यं

ऽभिप्लवपञ्चाह् षडहार्थे ऽभिपवः सम्प्लवत एतेन
 न्यायेनैष ॥ एकोत्तरकल्पः क्रमत आ चत्वारिंश-
 द्रात्रा दुपचीयमानेष्वहस्तु रोहेणीपचयः प्रवर्त्तत
 एतत् राचिसत्तन्याय इत्याचक्षते यदेवापवदति तद्
 व्याख्यास्याम स्तत्रास्मिन् स्वयोदशरात्रे कथं व्यूह-
 समूहाविति समूढः स्यादित्येके समूढो ह्येनः सर्व-
 स्तोमो ऽन्ववैतोति व्यूढः स्यादिति गौतमो ऽनादिष्टः
 कल्पेन समूढो ऽथापि छन्दोयोगपर्वणि भागसमाप्नो-
 चोपधीयते ऽथापि कृत्स्नोऽयं दशरात्र इति व्यूढ
 सैवैनः सन्तः समूढः सर्वस्तोमो ऽन्ववैतौत्यथापि
 नादेक्ष्यत्सोमसाम गौरीवित - चादेक्ष्यत्कथं दशम-
 धर्मा मानस मित्यकर्त्तव्या इत्येके दशमञ्चं लुब्धय
 दशरात्र इति कर्त्तव्या इति गौतमो ऽनाकृतेन वृतेन
 मानस मप्रविश्याज्यते ऽथापि वाचो दशक्रमं मन
 उपकृतं कृत्स्नोऽयं दशरात्र इति चतुर्दशरात्रे पृष्टा
 रूढावृत्तं करोति सैषा मध्यावृत्तिर्यज्ञातिरात्रात् पृष्टा
 मुपयन्ति प्रथमस्याहो ऽस्य प्रत्ना मनुरूप इत्यजाम्यर्थो
 ऽथ खल्वत्र त्रयस्त्रिंशे अहनी सन्निपततः केनाजा-
 मीत्यह एव सामान्यादपि वा कण्वगथन्तर मनु-

कल्पयेत् पूर्वस्याङ्ग आर्मव उत्तरस्य वा मध्यन्दिने
 पृष्ठा उत्तरस्य विपुवत्स्थानीयो वृतं पञ्चदश-
 रात्रस्य पृष्ठा एवोत्तरस्य तत्राग्निष्टुत मुप दधाति
 क्षत्रप्राये ब्रह्मस्थानवच्चिकीर्षं स्तथाग्निः प्रत्नेन
 जन्मनेति होतुराज्य मजाम्यर्थं व्याख्याता अन्यतो
 ऽतिरात्राः ॥ १० ॥

न्यायकृत्त मा सप्तदशरात्रात् सप्तदशरात्र ऽभिप्लव-
 पञ्चाहः संप्लवेति ते खलु स्वतन्त्रा एव त्रिकट्टकाः
 स्युरित्येके यावत् पट्टान्नेयुः पडेव सन्तस्तन्वास्या-
 पादयेयु रित्यापादयितव्यं स्तन्वाणि मन्यत इति
 गौतमो ऽहर्गणप्रत्यवायो ह्येव मभविष्यत् त्र्यहाद् द्वाह
 मेव मिव ब्राह्मणं भवत्यनन्ता वा एता यत्पञ्चाहविधा
 इत्यन्ताहर्ह्यतः पष्ठ मुपैतीति स वै पञ्चाहतंतु एवा-
 भविष्यन्न पष्ठात् किञ्चित्पत्याहरिष्यदिति प्रत्याहरे-
 दिति गौतम एव मिव ब्राह्मणं भवति पञ्चम ऽहनि
 पष्ठस्याङ्गस्तृतीयसवनं प्रत्याहरति पडहाविलोपाय
 स त्वेव स्तोमो यः पञ्चमस्य सा सधृस्था रथन्तर-
 वृहत्पृष्ठाः पञ्चमस्याङ्ग एष प्रत्नानुरूप इत्यजाम्यर्थी
 व्यावृत्तये पृष्ठ्याभिप्लवयोः श्यैतनौधसब्रह्मसामा पौ-
 प्कलश्रुध्यौष्णिहाभीवर्त्तमुज्जानयो रन्वपायण् स्वासु

श्यैतनौधसे अभीवर्त्तकारिता हि प्रभाया इत्ये-
 तेनैवोत्तरे व्याख्याताः पाष्ठिकानि पञ्चमस्याह
 उक्त्यानि तत् कुशल मुदरति गूर्दं द्विपदा अनन्तेना-
 चिकीर्षीत् तच्चेतदैधावाहं नवमादन्तान्वितं तद्य-
 देतासु यजिष्ठं त्वा ववृमह इत्येता आपन्नाः पञ्चम
 महर्भवन्तीति सौश्रवसं मासुतं वेति विचारयन्ति
 वैभक्तः सोश्रवसं पाञ्चमिकं मासुतं मथ यत्रा-
 भिप्लवयो रात्रिसत्रेषु कथं कल्पविचारितानीत्य-
 कर्त्तव्यानीति शौचिदृचिर्नान्यत्र संवत्सरानुसंवत्सर-
 सन्मितासु च नेतिकर्त्तव्यानीति गौतमो यावन्ति
 यावन्त्यभ्यश्रुवीतंति विहितान्यग्रतिप्रिडान्यथाप्येव
 माप्नितरा संवत्सरस्येति विपुशतिराचे द्वाचार्थे सति
 विशृजिदभिजितौ करोति कस्य हेतोरिति सम्पूर्णां
 विराजः सत् सुपकृतं तावतौ वैरोजौ वा पञ्चसूक्तैः
 स्तोमैः पृष्ठैरिति यद्वैव पृष्ठमासौ तौ पृष्ठादनन्त-
 रिताविति ॥ ११ ॥

पूर्वस्मिन्नेकाविंशतिराचे तृतीयेऽभिप्लव आवृत्तो
 भवतीः अनावृत्त इत्यनावृत्त इति शौचिदृचिर्न
 द्वावृत्तिर्विज्ञायते ऽथापि कथं सप्ताहो विपुवान्त्या-
 दित्यावृत्त इति गौतमो रोहप्रत्यवरोहौ सत्र सुपकृतौ

विषुवानिति यद्वेतदनादिष्टावृत्तिरिति नाभिप्लवङ्गा-
वृत्तिः क्वचनादिश्यतेऽर्थ एवावर्त्तयतीति यद्वेतत्
कथं सप्ताहो विषुवान्तरादिति दृश्यते षडहो विषु-
वस्थाने चतुर्दशरात्रे तथा सप्ताहः सप्तसप्तत्य-
थापि यदनावृत्तोऽभविष्यदतिरात्रोऽभिप्लवः षडहो
द्विरात्रो द्वावभिप्लवौ षडहा वतिरात्र इत्यभविष्य-
दिति रूढावृत्ताविति त्वतो नाना दिशत्युक्त्या
नुत्तरस्त्रिंशत्स्वरसाम्नो ब्रुवते पृष्ठोपधानात्तत्र तान्येव
विधनानि यान्येकविंशत्यहकारिणां श्वेतनौधस-
प्रह्नसामानः स्वरसामानः पौष्कल्युध्यौष्णिहा विषु-
वतः साम त्वचस्य लोक आभोगव मभीवर्त्ता पाया-
च्छ्रायन्त इव सूर्य मिति विकर्ण मिन्द्र क्रतोर पाया
न्यायकृष्ण मा सप्तसद्यः सप्तसत्यु पृष्ठं विषुवत्-
स्थानीयं करोत्यनिरुक्तं च त्रयस्त्रिंशत् खलूत्तरस्य
त्रयस्य स्तोमेरभि विधत्ते वे विषुवतीय मत्याधि-
तसन्तस एष आवृत्तः स्तोमः पूर्वस्त्रयहोऽनुपूर्वस्तोम
उत्तर एतं विशालः पृष्ठ इत्याचचते पृष्ठस्तोमं पुर-
स्तच्चोपरिष्टाच्चरूढावृत्तामनिरुक्तं सप्तमं मात्रा सम्पूर-
णायैकाहं तत्रानुष्टुभिवृहत्करोत्यजाम्यर्थी यथापि
वृत्तस्थानो भवत्यौपोचामादुमयसामवतमिति ॥ १२ ॥

न्यायकृष्ण मा चयस्त्रिंशद्वाचान्तपञ्चाहविहितं
तत्कतमोऽयं पञ्चाह इति पृष्ठास्तोमः पञ्चाह इति
कापटवोऽनादेशे क मन्थं प्रतीयामोऽथापि यव-यव
चैकद्रुको भवत्यादिशत्येवैनं तत्-तत्राऽथाप्याह
नाना ब्रह्मसामान्युपयन्तीत्येष नाना ब्रह्मसामा
भवत्यथापि दाशरात्रिकै रहोभिः पञ्चाहात् संवर्ण-
यन्ति पृष्ठास्तोमपञ्चाहत्वादेवाऽथाप्याह त्रिवृता
प्रयन्ति त्रिवृतोद्यन्तीति त्रिवृत् प्रथमं दाशरात्रिकं
तदेवावृत्तद्योदयनौद्यं भवत्यथापि विश्वजिता जा-
नोमो विश्वजिदुःपृष्ठाविलोपानन्ववैतीति स वै
नून सभ्यासक्तोऽभ्यासक्तो ह्यहीनेष्वनभ्यासक्तान्तु
मन्यामहे न हि विज्ञायतेऽभ्यासह इत्यभिप्लवपञ्चाह
इति गौतम आदिष्टः कल्पेन भवत्यथापि न पृष्ठा-
पञ्चाहः कृतोऽकृतो विश्वजितेन पृष्ठास्तोमपञ्चाहो
ऽभिप्लवपञ्चाहस्तु विद्यते तं कृतवदतिक्रामत्यथापि
कृतस्त्वादेव पृष्ठास्तोमो नाभिप्रयोगं लभेते कृतो
वितुष्टौ लभेयाता मित्यथापि शश्वदेकेऽध्वर्यवोऽभि-
प्लवपञ्चाह मादिशन्त्यथापि कालवविनो व्यूहेनादि-
शन्त्यतिरात्रो ज्यातिर्गौरायुः पञ्चाहः स द्वितीयः स
तृतीया विश्वजिदतिरात्र इति यदेतदनादेश इत्या-

देशजातिरेषा भवति यदधिकारो यदेतद्यत्र-यत्र
 चैकद्रुको भवत्यादिशब्देन तत्र-तत्रेति पृष्ठास्तीम-
 पञ्चाहो वा अयादिभ्यस्ते पृष्ठप्राबलम् उत्तरे नव-
 रात्रे कृन्दोभवति दशरात्र इति यदेतन्नाना ब्रह्म-
 सामन्युपयन्तीति कारणकारित मेतद्भवति यदेतद्वा-
 शरात्रिकैरहोभिः पञ्चाहात्मवर्णयन्तीति सङ्ख्याभि-
 प्राय एतदाह द्वौ पञ्चाहौ दशरात्र इति यदेतत्
 त्रिवृता प्रयन्ति त्रिवृतोद्यन्तीत्युत्तम एतत् त्रयस्त्रिं-
 शद्रात्रे ऽभिनन्दावाह्वयं घटति त्रयः पञ्चाहाः पुर-
 स्तात् त्रय उपरिष्ठादिति यदेतदिश्वजिता जानीम
 इति नेह पृष्ठार्धेन विश्वजिता गच्छति० विपुवदर्थेनैष
 आगच्छतीति नाना ब्रह्मसामान्युपयन्तीति यदे पृष्ठ-
 योरनुव्यत्ययः श्यैतनौधसे व्यत्यहरिष्यद्भूयान् व्यत्यय
 आकाक्ष्यो ऽभविष्यत् प्रतिपदा माज्याना मौष्णिहयो
 रिति श्यैतनौधसवर्णानि बाह्वर्धयन्तरपृष्ठप्राद्यादु विगु-
 जितं विपुवन्त मितो यदपैति तस्यैतस्मिन्ननुयह
 इति ॥ १३ ॥

॥ इति निदानसूत्रे नवमः प्रपाठकः ॥

॥ अथ दशमः प्रपाठकः ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदित्युक्थप्रणये करोति
 कस्य हेतोरिति सामान्या मूर्धान्वती वैपुवतीयऽभि-
 रूपा तच्चैतत्सत्रासाहीय मापन्नञ्च विश्वजित मपि
 च वैपुवतीयं विपुवस्युमे षोडशिसामनी करोति
 वैपुवतीय मन्याधिरसमुत्तमः पञ्चाह आवृत्ता भव
 तीह अनावृत्त इति तद्वाख्यातं पूर्वस्मिन्नेकविंश-
 तिरात्रे सत्र मासत उत्तरं तच्चैते सामस्य निदधा-
 त्येकविंशतिरात्रञ्च द्वादशाहं चैते नानात्वकृप्ते
 इति पञ्चाहकृत्तमुत्तमं प्रथमे विषमयुक्ताः पञ्चाहा
 हन्त पञ्चाहानेव करवाण्येवं पञ्चसोः समाधिरिति
 तत्र कथं बृहद्रथन्तरे इति यथालोकमेव न हीह तद्
 ब्राह्मणमिति कथमु ब्रह्मसामनीतिं श्यैतनौधसे
 एव न हीह तद् ब्राह्मणमिति यस्य तु स्वात् स एवायं
 पञ्चाह इति तथैव तस्य बृहद्रथन्तरे तथा ब्रह्मसाम-
 नीति ते चेद्यथालोक बृहद्रथन्तराः प्रथमस्य प्रथम-
 स्याद्वा एष प्रवानुरूप इत्यजाम्यर्थी यद्युवा अयथा-
 लोक बृहद्रथन्तराः प्रथम एवाथोपरिष्ठाद्यद्युह यथा-
 लोक बृहद्रथन्तरा उत्तरे बृहन्निधनं वार्कजम्भ मनु-
 कल्पयेद्यद्युवा अयथालोक बृहद्रथन्तरा उत्तम

एवा ऽथ खल्लाह यदिश्वजिति छन्दोमानुपयन्तीति
 कखेदं ब्राह्मणं स्यादिति षाडहिकानां समक्षाना
 मिति चतुरावृता मिति छन्दसा मिति त्रिवृता
 प्रयन्ति त्रिवृतोद्यन्तीति त्रयः पञ्चाहाः पुरस्तात त्रय
 उपरिष्टादिति न्यायकृत्त मा विधृतिभ्यो न्यायकृत्त
 मा विधृतिभ्यः ॥ १ ॥

अथैता विधृतयो भूतानां विधारिण्यस्तचैतान-
 हर्गणान् करोति त्राहं पडहं दशाहं द्वादशाह मिति
 तानतिराचैर्विधारयत्येव सर्वं मेव विधृतं भविष्यतीति
 कानि तन्नाणीति दशरात्रस्तेमविकृत इत्येके ज्योति-
 ष्टोम इति शौचिविचिरनादेशे क मन्थं प्रतीयासो
 ऽथाप्याह ज्योतिष्टोमस्यायनेन यन्तीति शतसंवत्सरे
 ज्योतिष्टोमायनेन यन्तीति वैतद्वोचदिति कौसुरु-
 विन्दे इति गौतम एतेन कल्पेनादिष्टे भवत इहो-तद-
 भिरूपतरं यथो चाहीने सचे ह्येव समासो ऽभिरूपतरो
 यथो चाहीन इति व्याख्यातानि सन्धिपामाख्येवं
 चेत् सन्धिपाम स्यात् कौत्सस्य लोक उद्गृणीय मेतेने-
 डाकामथ सिध्यत्यजामिकल्पश्चेति तद्यदेतास्वा त्वा
 विशन्तिन्दव इत्येता राचेर्विकृतौ दृष्टा इति नित्यासु
 वेति विचारयन्त्यर्थकारित मुद्गशीयं स किमर्थी

नित्याश्चावयेदिति पञ्चदशानां दशमस्य नानदं
 योडशिसामैवं कृन्दसा मनन्तरं यस्तदु सन्धिपामैव
 भवत्यथौशनकावे समाचारयिष्यद्यथा रथन्तर मप-
 चित्या रथन्तरं सञ्चरते ऽथापि कावं तृतीयसवनेन
 समधिचारयिषीत्तद्वेनौशनं तच्चेते वैश्वज्योतिष-
 वासिष्ठे अपुरस्तात्स्तीमे पदानुस्वारे यद्यौशनकावे
 एकविंशेष्वकान् करोत्यन्तर्पयिषो हि स यन्नवम-
 प्रभृतिष्वन्तर्पयित्वा देवाथाप्येते सप्तमप्रभृतिषु दश-
 रात्रे दृष्टा उपपन्नं द्वादशाहे नवमप्रभृतिषु प्रयुज्ये-
 रन्निति कावस्यर्चुं दीर्घतमसोऽर्कं एतासां हि स्यान्
 मापन्ने द्वादशे ऽहनुग्रसेधनिषेधौ करोति दशमा-
 दन्तान्वितौ यमातिरात्रास्त्रादित्याना मष्टावति-
 रात्रान् करोत्यष्टौ यमा आदित्या इत्यादित्यानां
 द्वाददर्शनादभिप्रवातिरात्राणां द्वाद्वानि करोत्यथ
 खल्वायुस्तीमे ह्यभिजिति धात्रामिकल्पे सौभरं
 करोति तत् खलु हारिवर्णस्यर्चुं करोत्येतासां हि
 स्यान् मापन्न मिति ॥ २ ॥

अथेता आह्वनाभ्यह्वनाः प्रजापतीप्सा मुपहृता-
 स्तत्र सर्वस्तीम मुपहारायेत्येषो ऽरुघ्न सोमतः सण-
 स्यातः पृष्ठत इति तद् यत् यद्विंशस्थान मेव

मपर्वविलोप इत्युत्तमावभिन्नवा वावृत्तौ भवताश्च
 अनावृत्तावित्यनावृत्ताविति शौचिवृत्तिर्न ह्यावृत्ति-
 विज्ञाप्ते ऽद्याप्यमध्ये सर्वस्तोमो मध्यस्थानो विप्रवा-
 नित्यावृत्ताविति गौतमः प्रतिष्ठाकामसत्र एतस्मिन्
 रस्थाने कृतं करिष्यन् भवति नैतदन्यत्र मध्याह्नांतो
 भवतीति यदेतदनादिष्टावृत्तिरिति नाभिन्नवद्या-
 वृत्तिः क्वचनादिश्यते ऽर्थ एवावर्त्तयतीति यदेतद-
 मध्ये सर्वस्तोम इत्यपर्वविलोपायैतद्भवति पश्याम-
 ध्यामध्वे विप्रवन्तं यथा त्रयोदशरात्रे सप्तसत्स्विरे
 संवत्सरसम्मितासु प्रायणीये चतुर्विंशं प्रतिषिध्यत
 तं त्रिवृदेव कार्यं मित्याह निष्पन्नचोदितत्वादेतद-
 पूर्वं प्रायणीयं चेति स्तोमविकार मेके तद्यैवाधि-
 काराच्चतुर्विंशं त्वेव कार्यं मिति निष्ठा तथा हि
 ब्राह्मणं ता एताः संवत्सराणि सुपक्कतास्तत्र
 यदेतान्यहान्येव संवत्सरस्य प्रयुक्ततमान्यहानि
 भविष्यन्तीति तृतीये ऽभिन्नव इषोवृद्धोये समन्ते
 कुर्यान्न कुर्यादिति न कुर्यादित्याहुः पृष्ठसान्निपा-
 तिके इमे भवतो न चेह पृष्ठेरा भवतीति कुर्यादित्य-
 परं नाना पर्वणोरिमे सन्तानार्थे भवतो नानापर्वणो
 रेवैते अहर्गणश्चैकाहश्च भूयसा चैव सांवत्सरिकाणां

द्रव्याणां मविप्रयागो भवत्यथाप्यत्र विश्वजिदभि-
 जित्सन्निपातो भवत्येतौ च पृष्ठासदृशावित्यावृत्ते
 ऽभिप्लवे कतमत्सन्तनि कुर्यादिति यावत् मित्येक एतदे-
 कार्थं दृष्टं मथाप्येतदेषा मावृताना मन्ते भवति
 मध्योदाय मिदं सच मित्यपत्य मित्यपर मेवं पुर-
 स्ताच्छन्दोमानां द्विष्युक्तानि भवन्ति सन्तनीत्यपर
 मेतद् येषा माद्यं भवत्यसम्प्राप्तेरन्ततो लोपः शाक्तर-
 वर्णं मित्यपर मेतदेषा मकृतं भवत्यथाप्येवम् सम्प्रा-
 प्तायं भूयः सांघटसरिकं द्रव्यं मनुगृह्यत इति ॥ ३ ॥

प्रजातिकामसत्र मुत्तरं तत्र नवाहान्करोति
 न्यूनाल्पजाति गिति षडभिप्लवश्च सचखेदं स्थानं
 स चतुरभिप्लवता मनतिचिकमिपग्नेतानेव षडहा-
 रसंव्युह्य चतुरो नवाहान् करोत्यथ स्वस्वत्र भाग-
 स्तोमान् करोत्येते या न दृष्टा इति तेषां यदेवंविधः
 सत्स्थायोग एव भुभे रूपे षडहरूपश्च ककुद्रूपधाया-
 पेव तावत्यः सत्स्था यथा पश्चा मभिप्लवाना मित्यु-
 द्हरत्यसं यो विधृतिषु दशराचे क्षाक्तान् करिष्यन्
 भवति रायन्तरेणाह्ला त्रिवृतः प्रतिपद्यते वार्हतेन
 पञ्चदशान् रायन्तरेण सप्तदशान् वार्हतेनैकविं-
 शान् यथेतान्वाह्यन्त्यन् व्यत्यासः कुशलेनोपपद्यत

इति प्रतिष्ठाकामसत्र मुत्तरं तदाञ्जनाभ्यञ्जनाभि-
 व्याख्यातं न्यायकृत् मेकपष्टिरात्रा द्यैतदेकपष्टि-
 रात्र् संवत्सरसन्मितास्थान मेव तत्र नवाह मभितः
 पृथगै करोत्येव् सर्व् सांवत्सरिकं द्रव्य मनु-
 गृह्यत इति ॥ ४ ॥

अथ केनासंस्त्रीर्णान्यभि विदधीते ऽतिरात्रिसत्र-
 न्यायेनेत्याहुयथा शतरात्र् मित्यपि वा दशरात्रश्च
 व्रतं चान्ते निधाय यत्र सांवत्सरिकाणा मङ्गाः सम-
 वहारः सिद्ध्यन्त्या कल्पं कुर्वीत यथा संवत्सर-
 सन्मितास्त्रपि वा यत्र भागस्तोमानाः समविभागः
 सिध्येत्तस्य कल्पं कुर्वीत यथा सवितुः ककुप्सु ज्योति-
 ष्टोमेन वैष जनस्य पूरयितेत्यथ प्रायणीयोदयनीय-
 योरतिरात्रयोरादिशत्येकत्र षोडशिनं नैकत्र तत्
 कथं स्यात् षोडशीति यथा विराट्सम्पदः सम्पत्स-
 मानां मन्येत तथा कल्पं कुर्वीत द्वादशाहस्य च
 गवामयनस्य विराट्सम्पदः षोडश्युपकृते ऽथानुप-
 पद्यमानायां प्रकृतौ निर्णीय यथा मन्येत तथा
 संशयेषु प्रतिपादयेत्तेषां यानि रात्रिसत्रन्यायेन
 वर्तन्ते षोडशिमन्तौ तत् यथा द्वादशाहेऽथ यत्र
 रोहप्रत्यवरोहौ सत्र मुपकृतमषोडशिकौ तत्र यथा

गवामयने यत्रानुमध्यं षोडशिकौ यत्र यत्रो न
दृश्येत षोडशिमन्तौ तत्र तत्र कात्स्न्यायापि वा चतु-
ष्टोमेष्वपोडशिकौ सर्वस्तोमेषु षोडशिमन्ताविति
षोडशिमन्ताविति ॥ ५ ॥

अथातः सांवत्सरिकाणि तेषां यज्ञगवामयनेन
सामेति व्याख्यातं तद्यदपवदति व्यावृत्त्यर्थे वा
तदपि ब्राह्मणेनैव कारणं वदति तत्रादित्यानामय-
नउद्भिषलभिदौ मात्रासम्पूरणाय करोति तत्रैक
इन्द्रक्रतावुत्सेधनिषेधौ कुर्वन्त्येव औत्तरपाक्षिक इति
तत्र निन्दा यत् षट् प्रगाथा भवन्त्यष्टौ प्रागाधिका-
नीति यथासमान्नायन्तेवैवं पक्षसोः समाधिरिति
पञ्चदशत्रिवृक्षा मुपहिते गोत्रायुषौ ते पञ्चदश-
त्रिविधां प्राचिक्रमैषीच्छन्दोमस्तोमं दशरात्रं करोति
पशुक्ता छन्दोमा इति तस्मान्ते चतुर्विंशे सन्निपत-
तस्तत्र पञ्चविंशं करोति नानात्वार्थः स च चतु-
र्विंश एव भवति चतुर्विंशो ह्येवैष ऐकाहिक-
प्रसृत इत्यालोभाद् बृहद्रथन्तरे पृष्ठे अथापि स्तोम-
ज्ञाचेणाथाप्येवं तावन्तः पृष्ठोपाया यथा गवामयने
समूहति बार्हद्रथन्तरपृष्ठ्याबुद्धरति षोडशिनं चतु-
र्धादिराजा मन्वपायं स्वराजोपेयुः स्तोमश्च वा

लोभादन्यथापि यद्यु हैन मेकविंश सकरिष्य दम-
 यिष्यच्छन्दोम्याद्यदि छन्दोम मेकविंश्यान् वैक
 मेकविंशे कृतावनेकविंशस्तथेह भवतीत्यथाप्येवं
 तावन्तः प्राडशुपाया यथा गवामयने ऽथाप्येवं पञ्च-
 दशसप्तदशरात्रश्च सिध्यति षट् स्तोत्रीयाः पञ्च-
 दश सतिरिच्यन्ते त्रींशश्च सन्तनीत्येकप्रस्तावानि
 तेभ्यः षट् प्रस्तावा लुप्यन्त एव मेपा पञ्चदशसम्पत्
 सिध्यतीति ॥ ६ ॥

दशमश्च चतुस्त्रिंश मेके ऽग्निष्टोमसाम कुर्वते
 छन्दोमताये चतुर्विंश मेक एकाहस्तोमो भवतीति
 त्रयस्त्रिंशन्त्वेव स्यात् क्रियमाणे ह्येवैतस्मिन् पुरा
 छन्दोमस्तोम मेतदहर्भवतीति यथाभूयस्तेनाथाप्याह
 चत्वारश्छन्दोमा इत्येव एव संशय एकस्तोमेषु
 द्वादशाहेषु सर्व एव द्वादशाहो विवृतः स्यादित्येके
 द्वादशाहे च क्रियमाणे किमर्थो ऽवयव' प्रतीया-
 दिति कृतप्रमाणाः संशया भवन्तीत्यपरं ते पश्या-
 मोऽन्यावतिरावौ कृत्वाहाभिजिद्-द्वादशाहो विश्व-
 जिद्-द्वादशाह इत्यथापि नानापदि रात्रेः ससन्धि-
 कायाः स्तोमविकारे विद्यते सा कथं संशयेषु
 प्रतीयेताथापि महत्सु स्तोमेषु सन्धिस्तोत्रीयान् प्रत्य-

कल्पयिष्यदयैतेन सर्वं एकस्तोमा व्याख्याता अप्य-
हीनेष्वथ षोडश्येकविंशस्तोमो वा स्यादपि वा ये
प्राक् त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्या महस्तोमं तेष्वन्विया-
देकविंश मुत्तरं प्विति तौ खल्विमौ द्वादशरात्रौ
भवत उभयत्राह दशमधर्मा मानसे तु विचारयन्ति
पूर्वस्मिन्नित्येके एषोऽयुक्स्तोमो विकृतो नानापृष्ठे
धर्मात्युत्तरस्मिन्नित्यपर नेष स्थानस्योऽथापीदं यद-
नाम मेतदन्ते ऽभिरूप मथापेयं व्रतस्य मानसस्य
चाव्यवायो भवत्यथापेयं त्रिवृत्-पञ्चदशस-स्य दश-
रात्रयोः सिध्यत्यथापि यत् पूर्वस्मिन्नकरिष्यद्बहुना
कृतेन मानस मध्यगाययिष्यदथापि यत् पूर्वस्माद्द-
शरात्राद् बहूपैति तथैतस्मिन्ननुग्रह इत्यमन आयूष्मि
पक्षस इत्युत्तरस्य दशरात्रे करोति कस्य हेतोरिति
शिगुंत्सत्र मिदं भवति सैपाग्नेयो पठिताभिव्याहारा
शुद्धार्थे ऽभिरूपायाप्याग्नेय्य आद्विरसः सैपाद्विरसौ
देवतेति ॥ ७ ॥

प्रतिष्ठाकामसत्र मुत्तरं तत्र पाङ्कहिकान् मास-
भाजो रुढावृत्तान्निदधात्येव सिद्धौ रोहप्रत्यव-
रोहाविति व्याख्यातं व्रतं विपुवायुस्तचोक्त मयने-
ष्वपि पृष्ठास्तामो विद्वतः स्यादित्यथापुदाहरन्ति

यज्ञसमासं उत्तरं तत्रैतानि वृद्धितानि स्थानान्यति-
 रात्रः शौनासीर्यो मासो दशरात्रो महाव्रत मिति
 कर्त्तव्यानीत्येक एष सत्रन्याय इत्यत्र कर्त्तव्यानीत्यपर
 मेव* पुराणं वेदयन्ते ऽधाप्यनादिष्टः प्रायणीयो
 व्यूहेन भवति तत्र यत् पुरस्तादतिरात्र मकरिष्यं
 लुप्तो रोहो ऽभविष्यदपि च सुत्याए हविर्यज्ञा वाव-
 यिष्यन्निति यज्ञसमासत्वाद्दोषासमासो हविर्यज्ञ-
 पक्रमत्वाद्दत्तरुकोऽयमसैर्भक्षयन्त्यथ, खल्वच द्वौ गृह-
 पतौ सन्निपाततो होत्राध्वर्यवेनैकेन सुवर्त्तये इव
 स एष धृत्यर्थ एव द्वितीयः स यद्गृहपतिरेतद्गणस्थान
 मिति स्वर्गकामसच मुत्तरं तत्र संवत्सराभिप्रयोगो
 भवत्येवं यज्ञतपसोरभिवृद्धिरिति तत्रोक्त मय-
 नेषु तेषां यान्येकाहैर्वर्त्तन्ते गौरीवितानि तानि
 यानि नानाहोभिः सगौरीवितानि नानाज्ञा हि
 सन्तानार्थं गौरीवित मित्यथ पुरुषस्य नारायण-
 स्थायने विश्वजिदेवोभयोः पक्षसोः स्यादित्येक एव*
 पक्षसोः समाधिरिति यथासमाप्तायन्त्वेवैव मवि-
 लाप इत्यथैतेषु दशसु विचारयन्ति कानीमान्यहानि
 स्थुरिति ज्योतिष्टोम इत्येक एषो ऽविकृतः ॥ पुर-

स्ताद्, भवत्यनापन्नान्येतानि पृष्ठानि ज्योतिष्टोम
मित्यपरं पृष्ठं गृह्यमाण महर्गृहीयादिति ॥ ८ ॥

अथैतत्क्षुब्धकतापश्चित मित्याचक्षते चत्वारो दैवा
मासाश्चत्वार औपसदाश्चत्वारः सौत्यास्तथ कल्पो
गवामयनस्य प्रथमोत्तमौ पूर्वस्य पक्षसोर्मासौ स्वातां
तथान्तस्थाऽथैतन् महातापश्चित मित्याचक्षते चत्वारो
दैवाः संवत्सराश्चत्वार औपसदाश्चत्वारः सौत्यास्तथ
कल्पो गवामेवायनं चतुरपेयु रपि वैतथैव पक्षसौ
अभिवृद्धे स्वातां त्रयोविंशतिरयनमासाः पूर्वं पक्षसि
सुर्धाविंशति उत्तरेऽपि वैतान्येव प्रथमानि चत्वारि
समखेद्यथा त्रीणि संवत्सर इत्यपि वा ज्योति-
ष्टोमायनं मेघ कुर्वीरन्नेतेषां यन्मन्येरप्तादपि
वा यथा गणसंवत्सराणां तथा कल्पं कुर्वीताऽथै-
तच्छाक्तानां पञ्चविंशतसंवत्सरं तरसपुरोडाश
मन्नसंप्रोधाद्यदन्तःपुरुषस्तदन्नदास्य देवतेति ते
यन्मासमया वा स्वामाकमया वीभे आपन्ने हविष्ट
मित्यथेतानि महासन्नाणि देवानां मेघ दीर्घायुषो
देवा इति मनुष्याणां अपि सिद्धानि सुरित्यपरं ब्रह्मः
सन्निविश्य सुनुयुः पुत्राः प्रौचाः प्रपौत्रा इति तानि
खल्वतिरात्राण्यविषुवत्कान्यूर्ध्वायनानीमानि भवन्ति

तत्र यदतिराचं वा विपुवन्तं वा करिष्यंल्लुब्धो रोहो
 ऽभविष्यदथापि न कल्पेनादेशो विज्ञायते नु ब्राह्म-
 णेनाथापेयं पुराणं वेदयन्ते ऽध्याप्याहैकविंशो-
 ऽन्ततः स्तोमानां भवतीति शतसंवत्सरे ऽनतिराचस्यैव
 सत इत्यथैतदग्नेः सहस्रसाध्यं परमा विराज मुप-
 कृत मपि वा सहस्रसंवत्सरेणा मेवोपकृतं स्यात्-
 तच्चेत्ता मयनेषु ॥ ६ ॥

स्वर्गकामः सत्र मुत्तरं तद्यत्सारस्वत मेपा
 स्वर्गाक्ता भवतीत्यथैषा ऽग्नये कामायेष्टिः पृष्ठशम-
 नार्थेनैव भवत्यथ खल्वाह तस्या मश्वान्च पुरीषीं च
 धेनुके दत्तवेति केभ्यो दद्याुरिति प्रसर्पकेभ्य इत्येके
 दृश्यते च प्रसर्पकेभ्यो दान मथापि ब्राह्म्यस्तोमेष्वनृ-
 त्विगभ्यो ददातीति पृथगेवैतरेतरस्या इत्यपरं कर्तृ-
 भिः संयुक्ताः क्रतुदक्षिणा भवन्ति तत्रातपनिवर्त्य-
 माने किमर्थी ऽवयवं प्रतीयादित्यरुणायां क्लृप्ता
 मुदवसानौयाभिरिष्टिभिर्यजेरन्निति गौतम एव मुद-
 क्सं कर्म भवत्यथापेया लोकोक्ता भवतीति
 सारस्वते एवोत्तरे कुशलं यत्सन्ततस्तुत्ये त्रिवृत-
 पञ्चदश सिन्द्राग्नो रयन मेताविन्द्राग्नोर्भक्ती इति
 यज्ञेऽध्यायुषी इन्द्रकुक्षी सप्राये चापि चैता मभ्या-

मत्याधिस्त्रिवृत्पञ्चदशयोरिति विकट्टककृष्ट मुत्त-
सखैतेऽयने दृष्ट इति यदु विश्वजिदभिजिताविन्द्र-
कुक्षौ सप्राये चापि ताम्बा मत्याधिस्त्रिकट्टकाणा
मिति ॥ १० ॥

अथैतद् दार्पद्वत्तए स्वर्गकामायनं तस्यैते पुरश्च-
रणे गौपाल्यञ्चाग्नीम्वनञ्च दीक्षाभ्यः प्रति गौपाल्य
मुपसदभ्योऽग्नोम्वनए स यदृत्विजो वाचार्यस्य वैतौ
स्थानिनौ गुरु तयोः प्रैषचरण मभिरूपं तदेव
मनुष्येभ्यस्तितो भवतीति तत एवारण्य माविशेन्न
पुनर्याम मावृजेदिति स्वर्गं लोक माक्रमत इत्येके
वरावर्त्तते श्रेयान् भवतीति वा ऽथैतत्तौर मिष्ट्र-
यनए स्वर्गकामाय त मेवाभिरूपं तदेव संवत्सरसु-
त्याग्नेदीयस्या माचयैप्सीत् किमर्थं उ तदिति
सासुज्यए आदित्यननुभूतिजए आदिति सिद्धिदर्शी
वा स्वात् सिध्यति वै खलु संवत्सरसुत्याया इष्ट्र-
यनेनाग्निस्तत्रापि सुत्या देवता भवन्ति यावदेव
मर्थरूपस्य दीक्षितः कृष्णाग्निं प्रति मुञ्चते नव-
नीतेनाह्वान्यभ्यङ्गे दीक्षारूप मेतद्भवति वरावर्त्तता
इष्टय इष्ट्यन्तं वा पश्वन्तं वा सोमान्तं वा कुर्वीते-
त्युभयोः पृष्ठशमनरूप मेतद्भवति ॥ ११ ॥

सर्पसर्पे किं मयनं छादिति गवामयनं स्तोम-
 विवृत इत्येके ऽनादिष्टान्यहानि व्यूहेन भवन्ति संव-
 त्सर आदिश्यते तत्र किमर्थो ऽवयवं प्रतीयादित्य-
 यापि विपुवदादेशेन रोहप्रत्यवरोहौ गवामयनो
 त्यादावेतौ भवतो ऽथापराह पण्डकुपण्डावाभिगरा-
 पगराविति वृते ऽभिगरापगरौ भवतः कौसुरुविन्दे
 इति गौतम एते कल्पे ऽनादिष्टे भवतो यदेतदना-
 देश इत्यादिष्टे कल्पे न ० भवतो यदेतद्विपुवता-
 देशेन रोहप्रत्यवरोहाविति दृश्यते विपुवानेतयो-
 स्तन्वयोऽर्हति वातवतो रयने तथा रोहप्रत्यवरो-
 हाविति यदेतत् पण्डकुपण्डावभिगरापगरावित्यन्यत्र
 सतो रवदिष्यदपि बेहोपासकयोरपि वा वचनाद-
 भिगरापगरौ खातां तत् खलु रूढप्रत्यवरूढं
 ततो विपुवानिति व्याख्यातानि सर्पसामानि विपु-
 वति सर्पसामानि कल्पसंप्रायाणीति तेषां यदेव
 मानुष्यं निधनान्येषा मादित्यंस्त्रेषा मुपकृतानि
 तेषा मेव मानुष्यं मथापेयं मेतद्गणनिधनं तत्
 त्रिणिधनानुग्रहाय माध्यन्दिने ऽचिकीर्षीदानुष्यं
 मितरे ॥ १२ ॥

अथैते गौपूक्ताप्रवसूक्ते भ्राजाभाजयोः स्थाने स-
 प्राये चापि वैनयोज्योतिः संप्राये निधने यथा भ्राजा-
 भाजयोरिति दशिनः स्तोमं करोति दण्डशुकाः सर्पा
 इति द्वादशं विपुवन्त मित्याधित्सन्नथापि शश्वद्
 द्वादशौ विषसेचनौ नाम सर्पाणां दन्तौ भवतस्तद्रूपं
 विपुवत्यचिकीर्षीत् प्रजातिकामसत्र मुत्तरं तत्र संव-
 त्सराभिप्रयोगो भवति संवत्सरः हि प्रजाः पशवो
 ऽनु प्रजायन्त इति हि भवतीति तत्रैतान्येव त्रीणि
 समस्य निदध्यात्येव मा तृतीयं पृष्ठ्याभिप्लवयोर्दश-
 रात्रयेति विकार उपपत्त्यत इति तत्रैके गवामयन
 मन्ततः कुर्वन्ति प्रजातिकामसत्रत्वादेतेन वै गावः
 प्रजातिं भूमान मगच्छत् प्र जायन्ते बहवो भव-
 न्तीति स्तोमतश्चैव गवामयनानां रोहो भविष्य-
 तीति यथैतत्प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरं परमां विराज
 मुपकृत मपि वा प्रजापतीया मेवीपकृतः स्यात्तत्र
 खलु त्रिवृतं करोति यथान्तरञ्च लघुश्चायस्तोमध्यायं
 प्रजापतिरिति ज्योतिष्टोमं तन्त माग्निष्टोमीः सः-
 स्याः रथन्तरं पृष्ठं तत्र खलु बृहस्पतिसवं करोत्येपो
 ऽग्निष्टोमस्त्रिवृतस्तोमो रथन्तरपृष्ठो ज्योतिष्टोमतन्तो
 भवतीति न्यायकृष्णमुत्तरं न्यायकृष्णमुत्तरम् ॥ १३ ॥
 इति निदानसूचे दशमः प्रपाठकः ॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥